STEENHUISMEURS

HENGELOSESTRAAT/ MOLENSTRAAT, ENSCHEDE

CULTUURHISTORISCHE WAARDERING EN AANBEVELINGEN

PROJECTNUMMER 465 | STEENHUISMEURS | APRIL 2021

↓ Enschede het centrum, stationsgebied en daarboven de Molenstraat en Hengelosestraat (witte kader). [Google Maps]

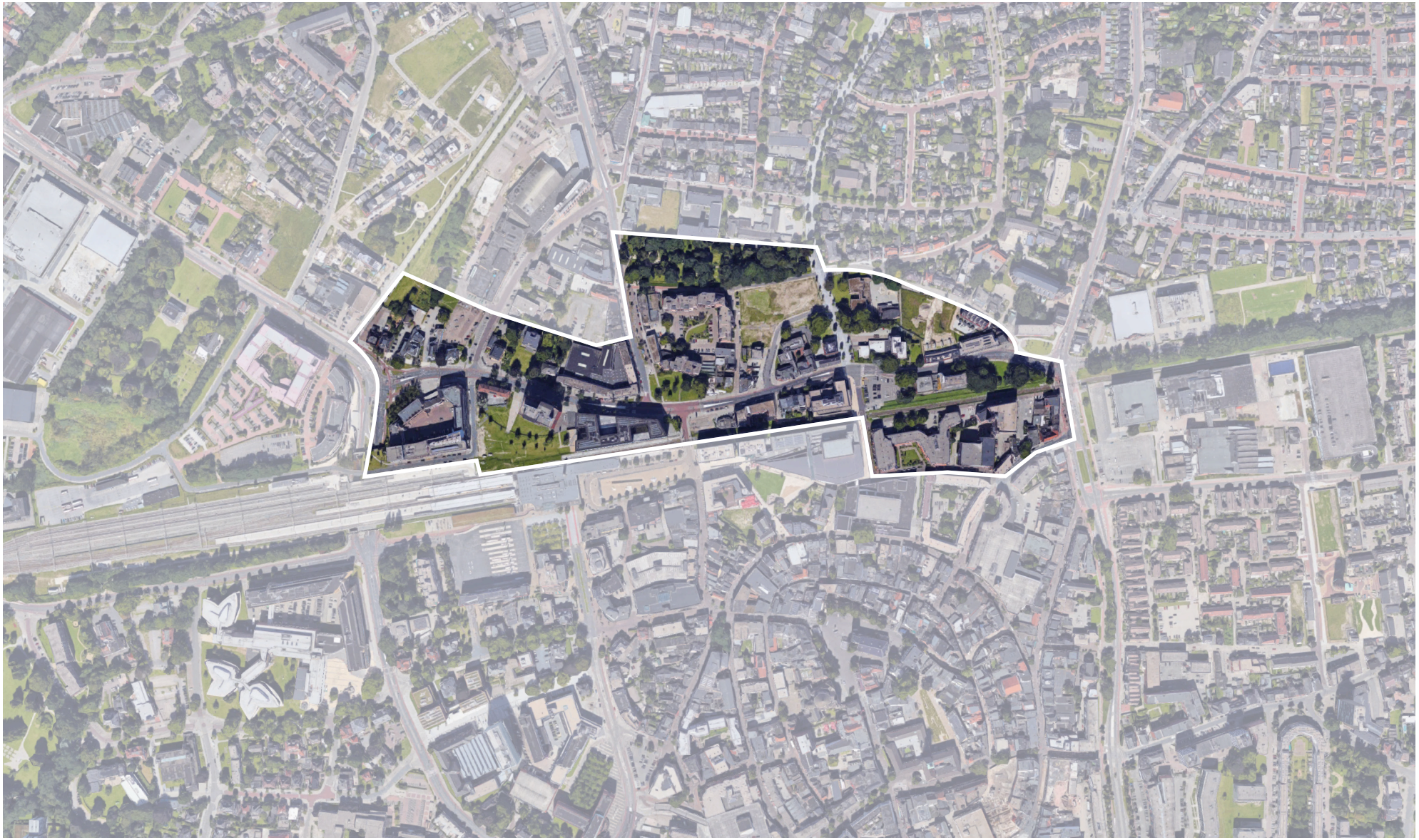

INHOUD

INLEIDING 5

1. GEBIEDSBIOGRAFIE IN ZES EPISODES 7
Episode 1 - Tot 1830: Agrarisch buitengebied 9
Episode 2 - 1830-1862: Textielindustrie op stoom 13
Episode 3 - 1862-1901: Wederopbouw en explosieve groei 17
Episode 4 - 1901-1941: Stadsuitbreidingen na de woningwet 25
Episode 5 - 1945-1967: Ontwikkeling tot dienstencentrum 33
Episode 6 - Na 1967: Teloorgang van de textielindustrie 39

2. PALETKAART EN KERNWAARDEN 47
Kernwaarden 49
Waarderingskaart 53

3. RUIMTELIJKE ANALYSE VAN DRIE DEELGEBIEDEN 57
Deelgebied 1: Brandweerkazerne 59
Deelgebied 2: Hoek molenstraat 61
Deelgebied 3: Pakhuizenkwartier 63

BRONNEN EN EINDNOTEN 64

COLOFON 65

4 MOLENSTRAAT HENGELOSESTRAAT, ENSCHEDE

INLEIDING

Met de visie Centrumkwadraat zet de gemeente Enschede in op een groene stad en een aantrekkelijk centrum, met een goed bereikbaar stationsgebied. Vanuit de visie Centrumkwadraat wordt het centrumgebied van Enschede min of meer verdubbeld en over het spoor getrokken. De zone ‘achter’ het spoor, met fabrieken, pakhuizen en latere (kantoor)functies langs de oude route van de Hengelosestraat, staat een verdichting en vergroening te wachten. Een onderdoorgang voor voetgangers en fietsers onder het station moet dit gebied straks sterk verankeren aan het centrum. Delen zullen als fietsstraat worden ingericht.

Het gebied (en de randen ervan) wordt gekenmerkt door tal van karakteristieke panden en monumenten, maar veel waardes zijn nog onbekend en/of onbenoemd. Ook is er veel veranderd in deze omgeving, wat de huidige situatie niet altijd even leesbaar maakt. Uitkomsten van deze cultuurhistorische verkenning dienen als verrijking van de verschillende ontwikkelplannen. Wat kan in deze majeure operatie de rol en betekenis van bestaand stedelijk weefsel en gebouwen zijn? Welke rol vervullen monumenten in deze gebiedsontwikkeling en hoe ontstaat een betekenisvol nieuw stuk stad, waarin oud en nieuw op intelligente wijze vervlochten zijn? Juist in het optimale vestigingsklimaat dat de gemeente wil realiseren, is de rol van erfgoed – of dat nu monument is of niet – cruciaal. Creatieve mensen willen geen stedelijke omgeving die maar uit één tijdlaag bestaat, ze willen patina voelen in de stad, verschillende typen gebouwensembles en openbare ruimtes kunnen gebruiken, verbonden door continue groenstructuren. Hier ligt een enorme kans vanuit de verschillende tijdlagen die in het onderzoeksgebied aanwezig zijn, niet alleen in gebouwen van verschillende datum, maar ook in routes en groenstructuren.

SteenhuisMeurs, april 2021

LEESWIJZER

Dit rapport bevat een cultuurhistorische waardestelling van het gebied Molenstraat-Hengelosestraat zuidzijde vanaf de voormalige brandweerkazerne tot de Oldenzaalsestraat. Het eerste deel van het rapport bevat een gebiedsbiografie in zes episodes. Deze gebiedsbiografie leidt tot een vijftal kernwaarden, een kaart met erfenissen en een waardenkaart van het gebied. In het tweede deel van het onderzoek worden de drie deellocaties brandweerkazerne, hoek Molenstraat en pakhuizenkwartier in tekst en beeld uitgewerkt.

1

GEBIEDSBIOGRAFIE IN ZES EPISODES

↓ Enschede rond 1575, door Jacob van Deventer. De Molenstraat is als veldweg aangegeven, met molen en galgenveld. [Biblioteca Nacional de España]

↓ Enschede in de zeventiende eeuw, als middelpunt van een wegennetwerk door Joan Blaeu, 1652. [Universiteit Utrecht]

↓↓ De omgeving van de Molenstraat tussen 1811 en 1832, met onder meer twee begraafplaatsen, tuingrond, enkele huizen en een blekerij. Twee begraafplaatsen zijn omcirkeld [HISGIS]

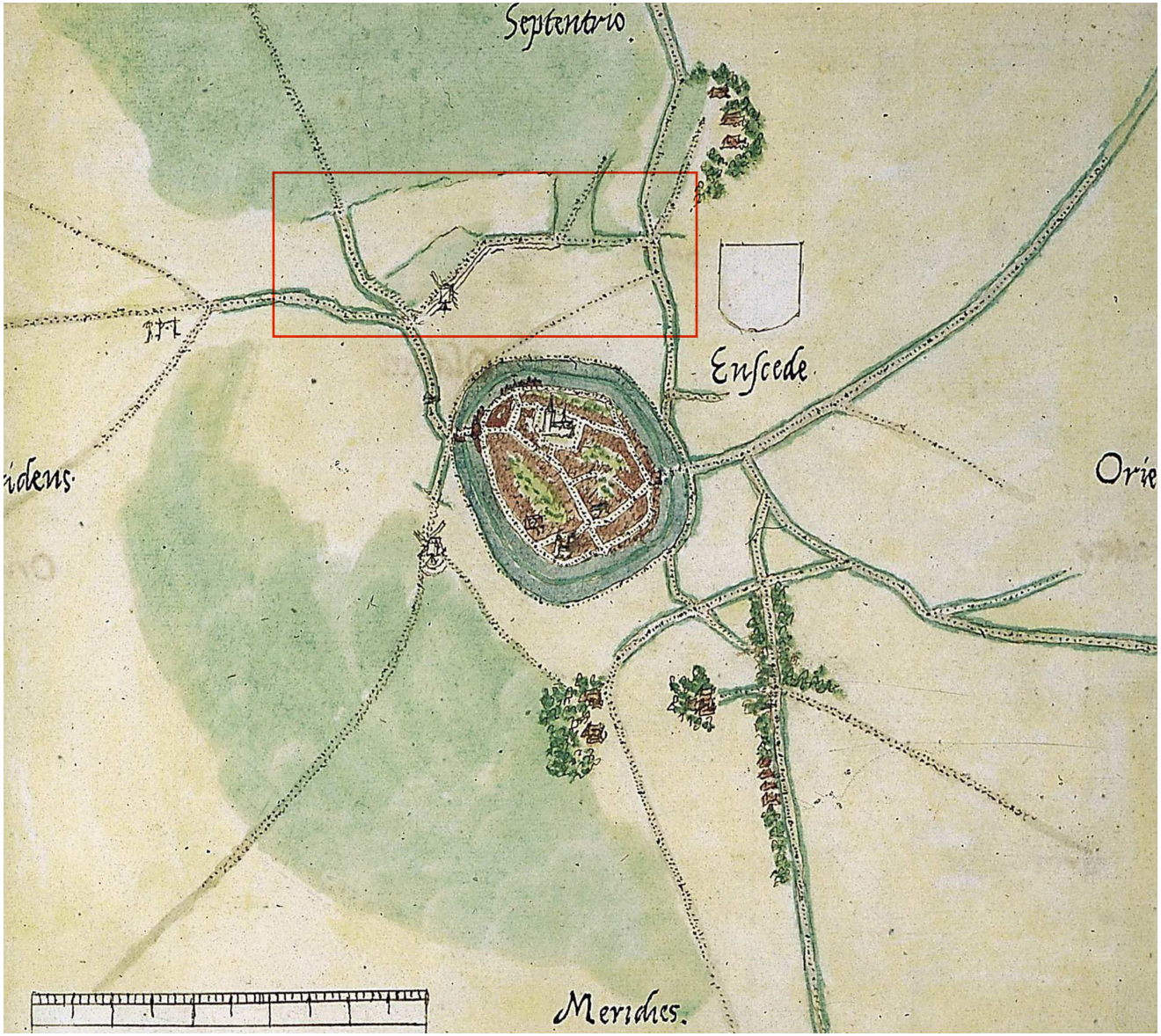

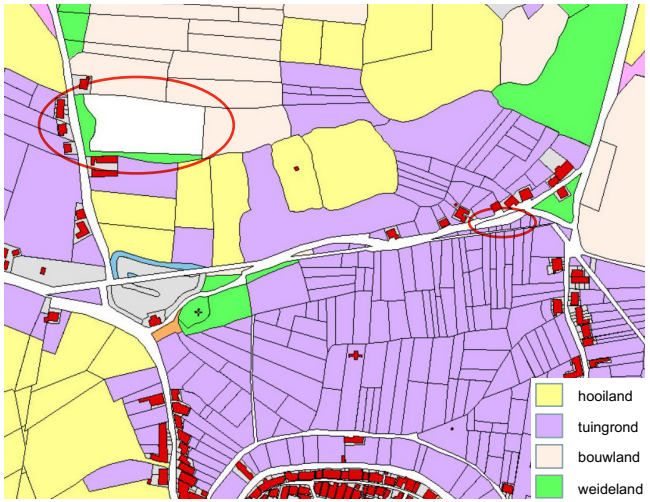

EPISODE 1 - TOT 1830: AGRARISCH BUITENGEBIED

Enschede is ontstaan op de westelijke flank van een stuwwal. De kleiige ondergrond was bij uitstek geschikt voor agrarische doeleinden. Het gebied kent een lange bewoningsgeschiedenis, de oudste bewoningssporen gaan terug tot de steentijd.[1] In de elfde en twaalfde eeuw bestond het dorp Enschede uit een kerk en een borg (een versterkt woonhuis) met wat omliggende bebouwing. In de late middeleeuwen was de nederzetting onderdeel van het Landgericht Enschede, waarbinnen de marken Eschmarke, Lonneker, Driene, Twekkelo en Usselo vielen. Binnen een marke werden landbouwgronden collectief door boerden beheerd. De nederzetting Enschede had enige betekenis gekregen vanwege haar ligging op de handelsroute tussen de bisschoppelijke steden Deventer en Münster, en in 1325 verleende de bisschop van Utrecht stadsrechten aan Enschede. Dit hield in dat de nederzetting mocht worden versterkt met een omwalling en een gracht. In 1465 werd een tweede gracht (buitengracht) aangelegd. Op de kaart van Jacob van Deventer is de situatie te zien van omstreeks 1575. De borg is hier al verdwenen, maar stond waarschijnlijk ten zuiden van de kerk.[2] De door twee grachten begrensde stad heeft een kenmerkende ei-vorm. De stad had twee stadspoorten aan de oost- en westkant. Buiten de stad loopt een aantal landwegen. Opmerkelijk is dat op deze oudste stadsplattegrond het tracé van huidige Molenstraat en een deel van de Hengelosestraat al duidelijk als veldweg is aangegeven. Ook is een aantal karresporen te zien, waarvan er een uitwaaiert richting Hengelo en een naar Oldenzaal. Ter hoogte van Molenstraat 6-8 stond een molen en op de locatie van Hengelosestraat 99 bevond zich een galgenveld.

VROEGE TEXTIELINDUSTRIE

In het agrarische buitengebied was in de middeleeuwen weinig bouwactiviteit. De stad functioneerde als vesting en in het omliggende gebied golden waarschijnlijk beperkingen vanwege het vrije schootsveld.[3] Uitzonderingen werden gevormd door de stadsmolens de Noord- en Zuidmolen, waarvan eerstgenoemde zich aan de Molenstraat bevond. Na de ontmanteling van de vesting in 1600 begon het buitengebied geleidelijk te veranderen. Rondom de stad verschenen tuinen, gescheiden door heggen.[4] Van bebouwing rondom de Molenstraat was nog nauwelijks sprake. Op de kadastrale kaart uit 1811-1832 is de situatie van dat moment goed te zien. Aan de oostelijke zijde van de Molenstraat bevonden zich enkele huizen waaronder boerderijen, het huis van een wever en een herberg. Het landgebruik werd gedomineerd door tuinbouw, verder zien we wat weidegronden en hooiland. Ten westen van de Noordmolen bevond zich een blekerij. Voordat de Nederlandse overheid vanaf 1830 actief sturing zou geven aan de textielindustrie, waren in de omgeving van Enschede al vroeg veel huisweverijen en bleekvelden. De textielindustrie in Twente gaat terug tot de zeventiende eeuw. Agrariërs verbouwden vlas op overgebleven stukken land. Hier werden in huis linnen weefsels van gemaakt. De textielnijverheid vormde een bijverdienste voor boeren in de wintermaanden, als het werk op het land stillag. Door de concurrentie met andere steden werd deze industrie echter steeds minder winstgevend, en plaatselijke fabrikeurs ontwikkelden een slim alternatief: bombazijn, een textiel van half linnen, en half katoen. In 1728 verleenden de Staten van Overijssel een octrooi op de fabricage van bombazijn.[5] De katoen werd geïmporteerd vanuit Griekenland en Egypte en Enschede ontwikkelde zich tot het centrum van de bombazijnindustrie.[6] De stof werd gebleekt op zogenaamde bleekvelden of bleken. Na het wassen was het linnen vaak nog gelig van kleur. Door het op een grasveld te spreiden en bloot te stellen aan zonlicht en zuurstof werd het textiel gebleekt. Een van de stadsbleken lag op de huidige kruising van de Molenstraat met de Deurningerstraat en de spoorovergang bij de Korte Hengelosestraat.

OP DE GRENS MET LONNEKER

Nadat Enschede stadsrechten had gekregen was het een stadsgericht, waar een ander recht gold dan het algemene landrecht. Het stadsgericht Enschede had een kenmerkende zeshoekige vorm, met daarbinnen de met grachten omgeven stad en buitengebied. Dit territorium werd het stadswigbold genoemd; binnen deze zeshoekige begrenzing gold het stadsrecht van Enschede. De noordelijke stadsgrens liep dwars door het gebied Molenstraat/Hengelosestraat. Buiten deze grenzen gold geen stadsrecht, maar het landsrecht van Lonneker. In 1811 schaften de Fransen de oude situatie van stads- en landgerichten af. In plaats daarvan kwamen gemeentegrenzen. De hoekpunten van de stadsgrens van Enschede werden gemarkeerd door zes veldkeien, zogenaamde wigboldstenen. In 1826 werden de wigboldstenen vervangen door Bentheimerstenen palen.[7] Toen deze hun functie verloren, werden ze verwijderd. In 2008 werden replica's van deze palen geplaatst op initiatief van de Loakstenencommissie. Aan de Molenstraat bevinden deze replica's zich op de kruising Molenstraat-Oldenzaalsestraat en de kruising Molenstraat-Deurningerstraat. Door de bijzondere ligging op de grens tussen stad en buitengebied, had de Molenstraat het karakter van een gemengd grensgebied, waarbij zowel Lonneker als Enschede een claim deed op de ruimte. Een van de oudste nog aanwezige relicten in de omgeving van

↓ Kadastrale kaart uit de periode 1811-1832. Het stadswigbold Enschede heeft een zeshoekige vorm. De Molenstraat ligt op de grens tussen Enschede en Lonneker. [RCE]

↓ Elke hoek van het stadswigbold werd gemarkeerd met wigboldpalen. In 2006 werden replica's van deze palen geplaatst.

↓ De boerenbegraafplaats van Lonneker is nu een stadspark, midden in een de woonwijk.

↓↓ Het voormalig Joodse kerkhof aan de Molenstraat. Met op de achtergrond ijzergieterij en machinefabriek Sanders, 1910. [SAE]

de Molenstraat, is de Boerenbegraafplaats van Lonneker. In 1828 trad wetgeving in werking waarmee het begraven in kerken werd verboden. Begraafplaatsen mochten alleen worden aangelegd buiten de bebouwde kom. De gemeente Lonneker besloot een perceel heidegrond aan de Korte Steeg (nu Deurningerstraat) in gebruik te nemen als begraafplaats. Omdat hier vooral veel plattelanders werden begraven kreeg het kerkhof al snel de naam 'Boerenkerkhof'. De laatste begraving vond plaats in 1952. In 1954 werd het Boerenkerkhof voor begravingen gesloten. Het kerkhof vormt tegenwoordig als buurtpark een vanzelfsprekend onderdeel van de omliggende woonwijk. Het Boerenkerkhof was niet de enige begraafplaats in dit gebied. Nog ouder was de Joodse begraafplaats, opgericht in 1768. Deze kleine dodenakker lag buiten de stadsgrens op een stukje heidegrond aan de Molenstraat. Sinds 1841 werd de begraafplaats niet meer gebruikt en in 1947 zijn de doden herbegraven op de nieuwe Joodse begraafplaats aan de Noord Esmarkerrondweg. De begraafplaats aan de Molenstraat is nog te zien op een oude foto's, vlak voor Sanders IJzergieterij ter hoogte van de Nieuwe Schoolweg. Sinds 2016 wordt de plek (voor de jarenzestigflat op de hoek van de Oldenzaalsestraat) op initiatief van de Historische Sociëteit Enschede-Lonneker gemarkeerd door een gedenkmonument.

↓ Tweede Stoomkatoenspinnerij Den Grooten Stoom – Gezicht op Enschede (vermoedelijk 1839) Geschilderd door L.J. Bruna (1822-1906). Met op de achtergrond de Grote Kerk van Enschede. [WC]

↓↓ Archeologische opgraving in 2020 van een gedeelte van drie arbeiderswoningen uit de negentiende eeuw aan de Raiffeisenstraat, behorend bij 'n Grooten Stoom. [RAAP/Tubantia]

↓ Schade van Enschede na de grote stadsbrand op 7 mei 1862. Aan de Hengeloseweg is de Grooten Stoom, het gemeentehuis van Lonneker en de textielfabriek van Stroink te zien. [SAE]

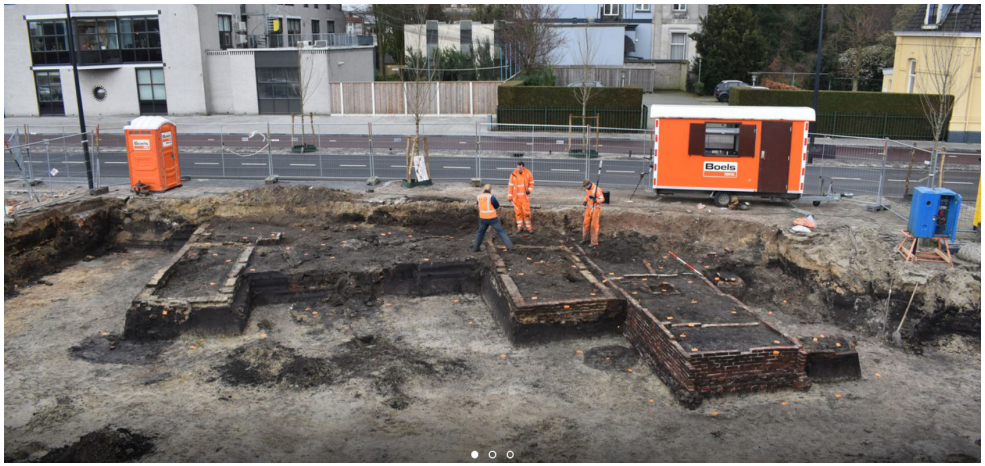

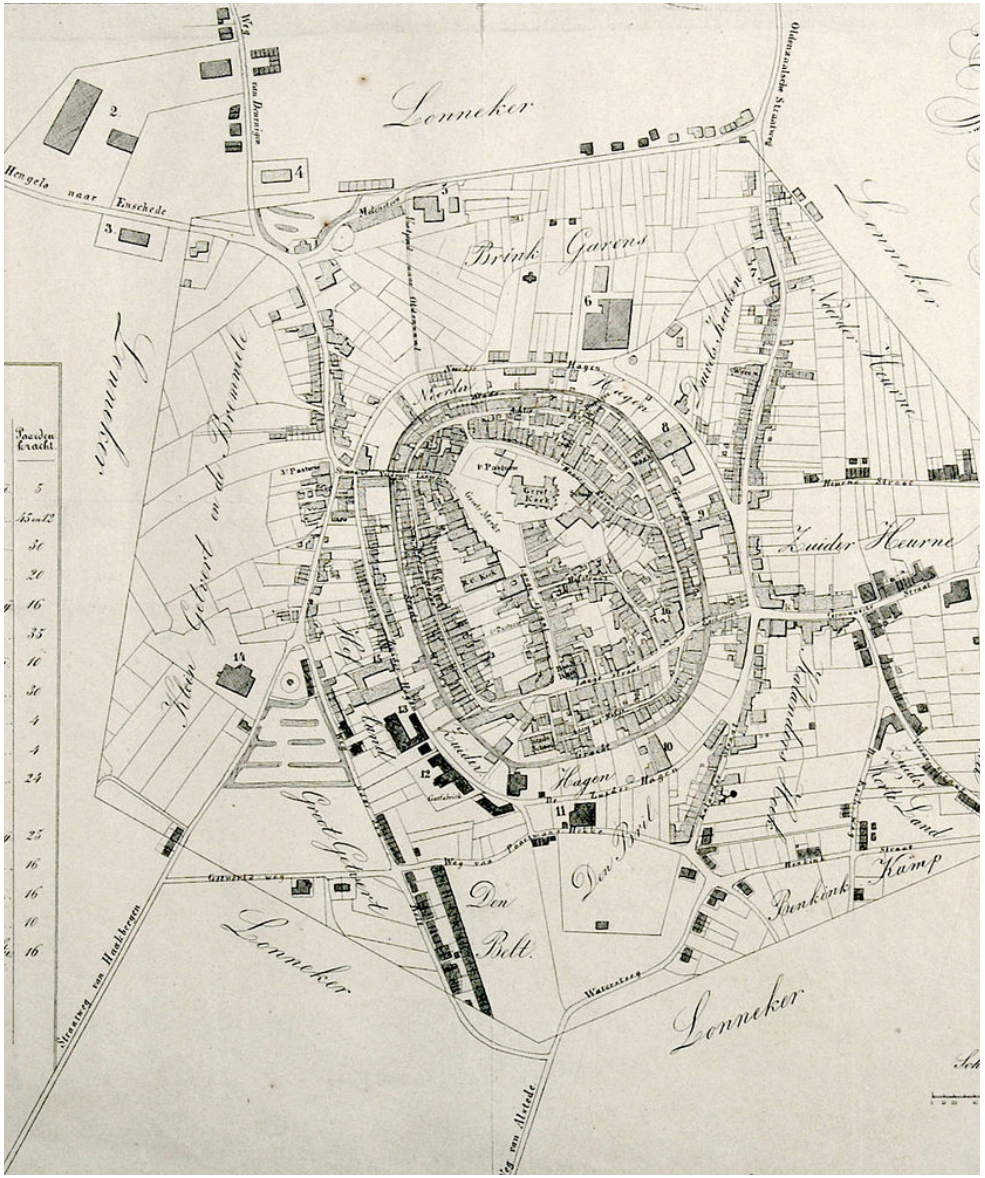

EPISODE 2 - 1830-1862: TEXTIELINDUSTRIE OP STOOM

De opkomst van de textielindustrie zou het gebied rondom de Molenstraat onherkenbaar transformeren. In de periode vanaf de Belgische onafhankelijkheid tussen de grote stadsbrand van Enschede (1862) werd het startschot gegeven voor de ontwikkeling van Enschede tot industriebolwerk en kwam een definitief einde aan het sluimerende bestaan van het agrarische stadje. De aanleiding voor deze ontwikkeling was de Belgische onafhankelijkheid. Op dat moment was de Belgische textielindustrie met het gebruik van stoommachines veel verder ontwikkeld dan de kleinschalige textielindustrie in Twente. Na de afscheiding van België in 1830 werd de mogelijkheid onderzocht om in Nederland goedkoop textiel te produceren. De Nederlandse regering voelde er immers niets voor om textiel uit België te importeren. Daarnaast wilde handelskoning Willem I de handel met de Koloniën nieuw leven inblazen door katoen naar Nederlands-Indië te exporteren. De directeur De Clerq van de Nederlandsche Handel Maatschappij (NHM) vertrok op verzoek van de regering naar Twente om te onderzoeken of deze regio geschikt zou zijn voor textielindustrie. Uit de Clerqs onderzoek kwam naar voren dat de plaatselijke bevolking al bekend was met spinnen en weven, de lonen laag waren en er veel arbeidskrachten beschikbaar waren. Vergeleken met de textielindustrie in België was er wel een achterstand op technisch gebied. Daarom werd vanuit het rijk geïnvesteerd in de ontwikkeling van textielonderwijs en kwamen met financiële hulp van de koning, de eerste stoomfabrieken tot stand.[8]

'N GROOTEN STOOM

De eerste stoomspinnerij in Twente was die van Hofkes in Almelo. Hier werden fijne garens geproduceerd die voorheen alleen vanuit Engeland geïmporteerd konden worden. In Enschede ontstonden al snel plannen voor een vergelijkbaar bedrijf. Met geld van de doopsgezinde gemeente, koning Willem I en een lening van de Nederlandsche Handel-Maatschappij werd in 1833 de Enschedesche Katoenspinnerij (EKS) opgericht, bijgenaamd 'n Grooten Stoom. Het bedrijf stond de eerste jaren onder directie van de Engelse technicus John Dixon en werd gebouwd naar Engels model. Het gebouw was veertig meter lang en vijftien meter breed en telde vijf verdiepingen, met een totale hoogte van 23 meter. De Grooten Stoom zou tot in de jaren zeventig van de negentiende eeuw model staan voor andere katoenspinnerijen.[9] Op een schilderij van L.J. Bruna uit circa 1939 is goed te zien hoe deze enorme stoommachinerie als een ufo in het agrarische landschap was geland. Op de voorgrond liggen de koeien, op de achtergrond zien we de kerktoren van Enschede. In 1938 kwam een kleinere katoenspinnerij tot stand, bijgenaamd 'n Kleinen Stoom. In het kielzog van de fabrieken werden arbeiderswoningen gebouwd. Bij een archeologische opgraving in 2020 aan de Raiffeisenstraat, kwam een gedeelte van drie arbeiderswoningen uit de negentiende eeuw tevoorschijn, behorend bij 'n Grooten Stoom.[10] Zoals de meeste katoenspinnerijen was de Grooten Stoom uitermate brandgevaarlijk. Op 3 oktober 1890 werd de fabriek dan ook volledig in as gelegd. Tijdens de brand gingen vijftien arbeiderswoningen verloren. In 1891 werd de fabriek herbouwd naast Spinnerij Tubantia aan de spoorlijn Haaksbergen-Enschede.[11] Op de fundamenten van de afgebrande fabriek liet dokter B.J. van Delden in 1892 een huis bouwen (zie p.23).

De Grooten Stoom was de eerste katoenspinnerij van Enschede. Op een steenworp afstand werd in 1855 de eerste katoenweverij gebouwd aan de Deurningerstraat met een kantoor aan de Gronausestraat. Deze katoenweverij kwam tot stand in opdracht van Jan Stroink voor de firma J. Stroink & Zonen. Bij de grote stadsbrand van 1862 brandde ook deze fabriek af, maar werd in 1863 weer opgebouwd. In 1894 werd het fabrieksterrein te koop aangeboden. 'Eene stoomweverij met Verwerij, Kalanderij, Ruwerij, diverse bijgebouwen, kantoor- en magazijngebouw, pakhuis en terreinen.' De fabriek werd voortgezet door de firma Nico ter Kuile & Zonen. In 1907 is het bedrijf nog op de kaart aangegeven als stoomweverij, maar later vestigde zich hier andere industrie. Zo zat hier de machinefabriek van Bruningmeyer, maar ook de bandenfabriek van de gebroeders Hardick. In de jaren zeventig is het fabrieksterrein gesloopt om plaats te maken voor woningbouw (zie p.39).

GEMEENTEHUIS LONNEKER

Hoewel de naam van de Enschedesche Katoenspinnerij anders doet vermoeden, bevonden de Groote en Kleinen Stoom zich op het grondgebied van Lonneker. Door ruimtegebrek was Enschede noodgedwongen om buiten de eigen gemeentegrenzen te bouwen, waarmee de stad belasting misliep. Bovendien was Lonneker niet altijd happig om mee te werken aan de expansiedrift van Enschede.[12] Lonneker vormde een gigantische gemeente die als een soort brede ring om Enschede heen lag. Een gemeentehuis ontbrak echter. Voor het nieuwe gemeentehuis werd gekozen voor een locatie aan de Hengelosestraat, vlak naast de gemeentegrens met Enschede, min of meer in het midden van de gemeente Lonneker én in de nabijheid van twee herbergen.[13] Het nieuwe gemeentehuis was in augustus 1861 klaar. Met de grenswijziging in 1884 kwam het echter binnen de gemeentegrenzen van Enschede

↓ De Hengelosestraat met het raadhuis van Lonneker, rechterpand (herbouwd in 1905) in 1911. [Cultureelerfgoedenschede.nl]

↓ Bouwtekeningen van de tweede versie van het raadhuis van Lonneker uit 1905. [SAE]

↓ Brand te Enschedé, 7 mei 1862, anoniem. [Rijksmuseum]

te liggen. Desalniettemin bleef het in functie tot 1934 toen Lonneker uiteindelijk volledig door Enschede werd geannexeerd. Het huidige pand aan de Hengelosestraat 52 komt uit 1905. Toen werd het gemeentehuis volledig herbouwd naar een ontwerp van architect H.E. Zeggelink en kreeg het karakter van een statige villa.

DE GROTE BRAND

Op 7 mei 1862 ontstond brand aan de Kalanderstraat. Er stond een straffe wind, het had weken niet geregend en de stad hing vol met versieringen ter ere van het bezoek van Koning Willem III, dat een paar dagen eerder had plaatsgevonden. Het vuur verspreidde zich snel en was niet te blussen. De grote stadsbrand legde de hele historische binnenstad binnen de grachten in as. Een deel van de bebouwing aan de Molenstraat moest er ook aan geloven. De ravage is goed te zien op de schadekaart die de situatie van na de brand in Enschede in beeld bracht. Met de wederopbouw van Enschede brak een nieuwe periode aan, waarin een groot deel van de aanwezige industrie naar de randen van de stad werd verplaatst en het centrum binnen de middeleeuwse stedenbouwkundige structuur opnieuw werd opgebouwd.

↓ Enschede in 1868. [SAE]
1. Den Grooten Stoom, 1833
2. Arbeiderswoningen
3. Treinstation, 1866
4. Oude mannen- en vrouwenhuis, 1867

↓ Enschede na de annexatie van Lonneker in 1884. [SAE]
1. Spinnerij en Weverij van Heek & Co.
5. Spinnerij en Weverij van Stroink & Co.
10. Enschedese Katoenspinnerij
12. Spinnerij en Weverij van H.J. Stroink
16. Weverij van Ter Kuile Cromhoff
18. Weverij van Stroink & Blijdenstein
25. Kettingsterkerij van M. Udink ten Cate
26. Machinefabriek en IJzergieterij van Sepp & Co
31. Oude mannen- en vrouwenhuis
32. Ziekenhuis Enschede
33. Ziekenhuis Lonneker
66. Algemene begraafplaats, Lonneker
73. Gemeentehuis Lonneker
76. Weverij van S.J. Menko & Cohen

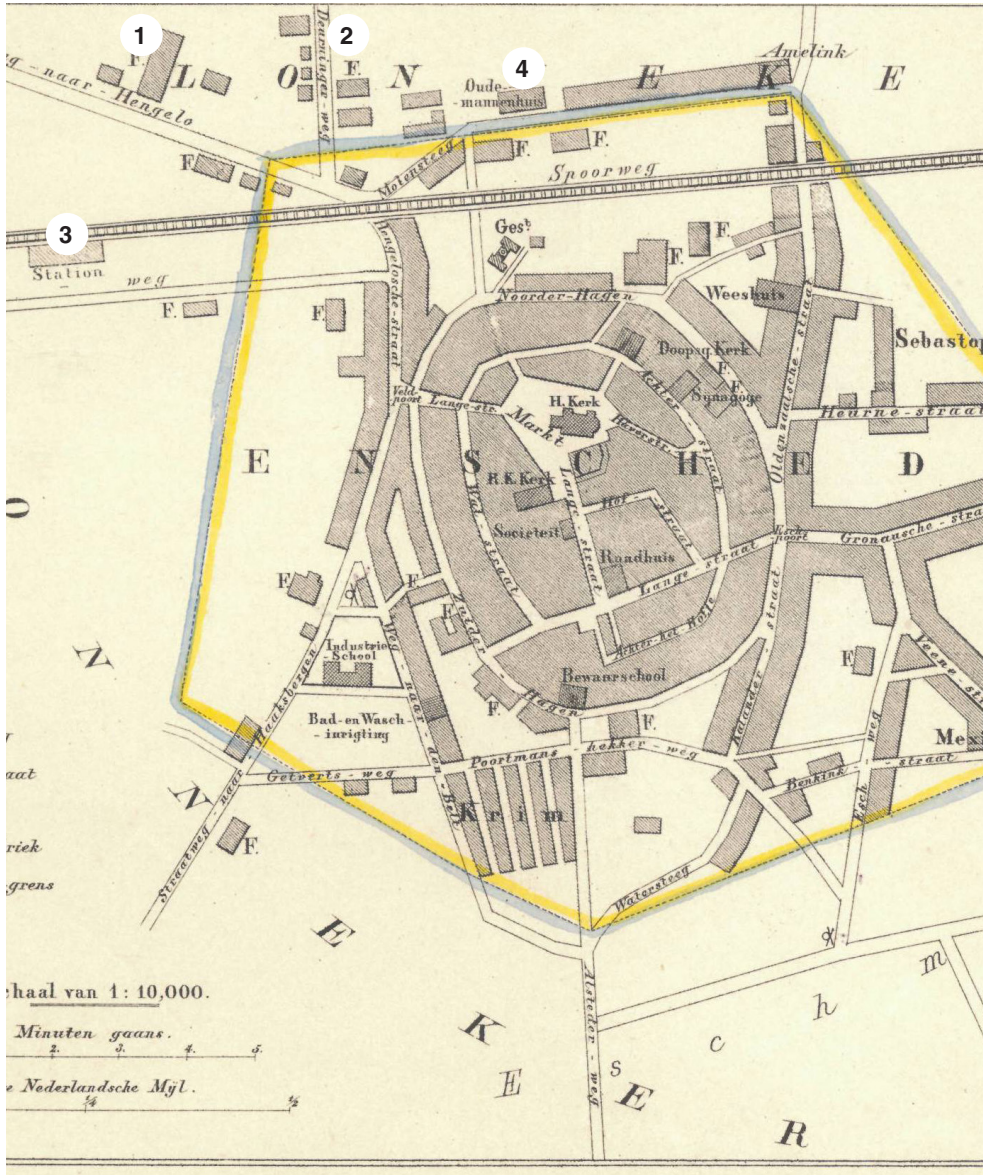

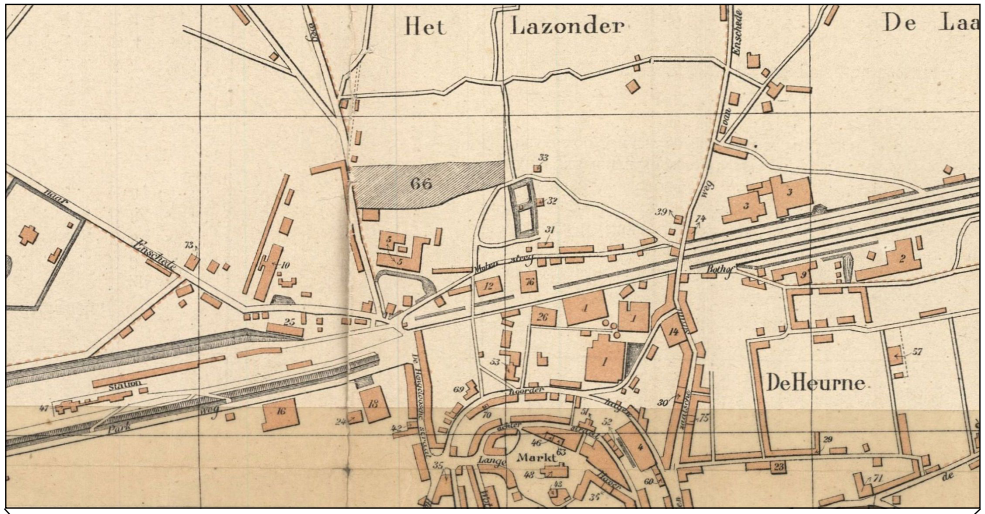

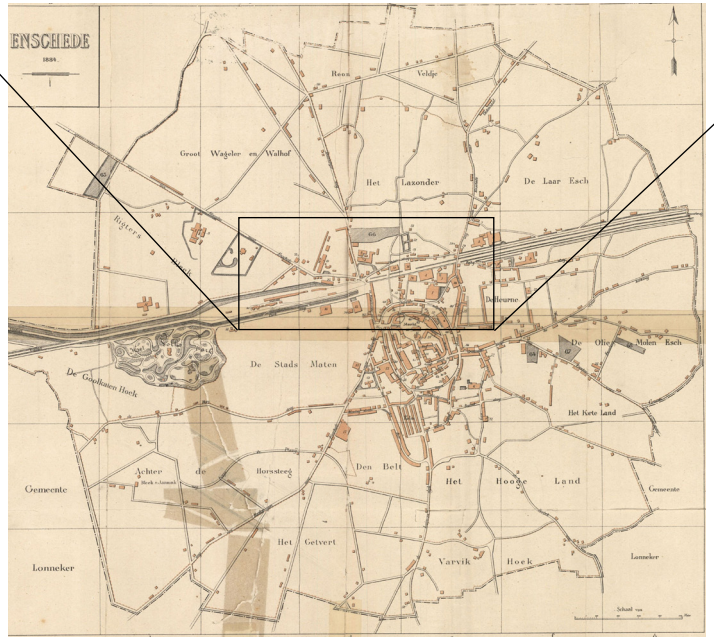

EPISODE 3 - 1862-1901: WEDEROPBOUW EN EXPLOSIEVE GROEI

In de periode van de grote stadsbrand tot het eerste uitbreidingsplan van Enschede (1903) volgden de ontwikkelingen elkaar in een hoog tempo op. Met de wederopbouw van het stadscentrum werden de stadspoorten geslecht, bestaande straten verbreed en de stinkende fabrieken uit het stadscentrum verplaatst. De stedenbouw van de middeleeuwse stadskern, het 'ei' bleef ongewijzigd. In 1865 werd Enschede aangesloten op het spoorwegennetwerk waarmee de groei van de textielindustrie een enorme impuls kreeg. Langs de spoorlijn ontsproten uitgestrekte fabrieksterreinen. Textielfabrieken waren uiterst brandgevaarlijk en na de grote stadsbrand gold een verbod om binnen de grachten fabrieken te bouwen.[14] Enschede groeide buiten haar stadsgrenzen en slaagde er in 1884 in om een flink deel van Lonneker te annexeren.

AANSLUITING OP HET SPOOR

In 1865 opende het eerste station, aan de in 1866 geopende lijn van de Staats Spoorwegen Zutphen-Gronau. Het station stond tussen de Ruiterlaan en de huidige Kortenaarstraat, zo'n driehonderd meter ten westen van de huidige locatie. De spoorlijn kwam ten noorden van het oude stadscentrum te liggen en vormde een grens tussen de historische stad en het landelijke gebied in de omgeving van de Molenstraat. In 1868 werd de spoorlijn doorgetrokken naar Glanerbrug en in 1875 naar Münster. Kort na de aanleg van de spoorlijn Zutphen-Gronau werd een andere lijn aangelegd, waarmee Enschede werd verbonden met Boekelo en Oldenzaal, aangelegd door de Geldersch-Overijsselsche Lokaalspoorweg-Maatschappij (GOLS). De GOLS wilde gebruikmaken van het reeds bestaande station, maar de Staatsspoorwegen (SS) gingen hier niet mee akkoord. Daarom werd besloten een nieuw station te bouwen net ten noorden van het bestaande station. Station-Noord werd geopend in 1885 op de plaats waar de nieuwe spoorlijn de Hengelosestraat kruiste. Het tracé van de spoorlijn volgde de huidige busbaan Noorderbaan. Station-Noord bleef geopend voor reizigersvervoer 1937, daarna was het in gebruik als goederenstation tot 1989.

TEXTIELFABRIEKEN LANGS HET SPOOR

De aansluiting op het spoorwegennetwerk bracht de industriële ontwikkeling van de stad in een stroomversnelling. De spoorverbinding had een grote aanzuigende werking op het bedrijfsleven en langs de spoorlijn vestigden zich textielfabrieken, waaronder Blijdenstein, Ter Kuile (op de oude plek van katoenweverij Stroink), Jannink, Menko, Bamshoeve en Van Heek & Co. Laatstgenoemde was in 1858 vanuit een familiebedrijf opgericht en ontwikkelde zich tot een van de grootste industriële ondernemingen van Nederland. In 1859-1860 bouwde de firma haar eerste weverij op een nog vrijwel onbebouwd terrein, iets ten noorden van de binnenstad. Later werd dit gebied tussen de binnenstad en de spoorlijn vrijwel volledig door de firma ingevuld met bedrijfsgebouwen. De stoomspinnerij aan de Parallelweg werd in 1879 gebouwd naar ontwerp van de Enschedese fabrieksarchitect G. Beltman en in 1897 kwam een uitbreiding tot stand naar ontwerp van de Engelse architect Sidney Stott. Het fabrieksterrein van Van Heek is het enige industriële erfgoed rondom de Molenstraat dat de tand des tijds (deels) heeft doorstaan en kreeg in de jaren zeventig een nieuw leven als appartementencomplex. Een andere textielgigant was Menko & Cohen (vanaf 1890 ging het bedrijf verder onder de naam S.J. Menko & Zonen). Onder leiding van Salomon Jacob Menko werd in 1886 aan de Molenstraat ter hoogte van de huidige Wenninkgaarde een textielfabriek aan het spoor gebouwd. Ook dit complex werd voortvarend uitgebreid met diverse afdelingen, onder meer een machinekamer, ververij, ruwerij, kalanderij en ketelhuis. In 1909 brak er brand uit in de fabriek. De Enschedese brandweer wist de drukkerij, machinekamer en het ketelhuis nog te redden. Na de brand richtte Menko zijn vizier op nieuwe fabrieken in de Roombeek. De laatste gebouwen aan de Molenstraat zouden in de jaren zeventig worden gesloopt.

VAN AGRARISCH- NAAR INDUSTRIELANDSCHAP

Behalve diverse textielfabrikanten vestigden zich ook ijzergieterijen aan het spoor, waarvan de smederij, ijzergieterij en machinefabriek A. Sanders & Zn. wellicht de bekendste is. Het bedrijf werd gebouwd in 1874 aan de Molenstraat 77-81 naar ontwerp van A.L. Clemens.[15] Aan de Nieuwe Schoolweg kwam in 1919 een gieterij, andere uitbreidingen vonden plaats in 1928. De bouw van dit soort complexen markeerde de transformatie van het agrarische landschap naar industrielandschap. De Tubantia schreef in 1923: 'Waar de ijzergieterij der firma Sanders staat, was voorheen een tuin, waarachter nog eenige huizen waren en naast dien tuin stond een huis van 2 woningen, waarin in 't eene de heer Otto, gemeentelijk stratenmaker en in 't andere de heer Hallau, mr. Kleermaker, woonde.'[16] In 2006 werd het pand na 131 jaar door Machinefabriek Sanders verlaten. Het complex werd gesloopt. Op de plaats van de fabrieksgevel aan de Molenstraat zijn appartementen in dezelfde stijl teruggebouwd, inclusief letters op het dak. Het hoekpand uit 1905 is wel gespaard gebleven. In 1874 werd ook de ijzergieterij van Sepp & Co gebouwd aan Parallelweg, aan de andere kant van het spoor tegenover het fabriekscomplex van Menko. Het bedrijf was gespecialiseerd in het repareren van textielmachines.

↓ Station Staatsspoor (S.S.) met twee rijtuigen en hondenkarren, 1895-1905. [SAE]

↓↓ Station Noord in 1989, vlak voordat het werd afgebroken. [WC]

↓ Tekening van de Molenstraat met de textielfabriek van Menko, begin twintigste eeuw. Uiterst rechts zijn de herenhuizen te zien die er tegenwoordig nog staan. [SAE]

↓↓ Fabrieken complex van Van Heek & Co. met de spoorlijn Enschede-Gronau omstreeks 1946. Op de voorgrond de Molenstraat met de blusvijver, de houten koeltoren en de Joodse begraafplaats. [Cultureelerfgoedenschede.nl]

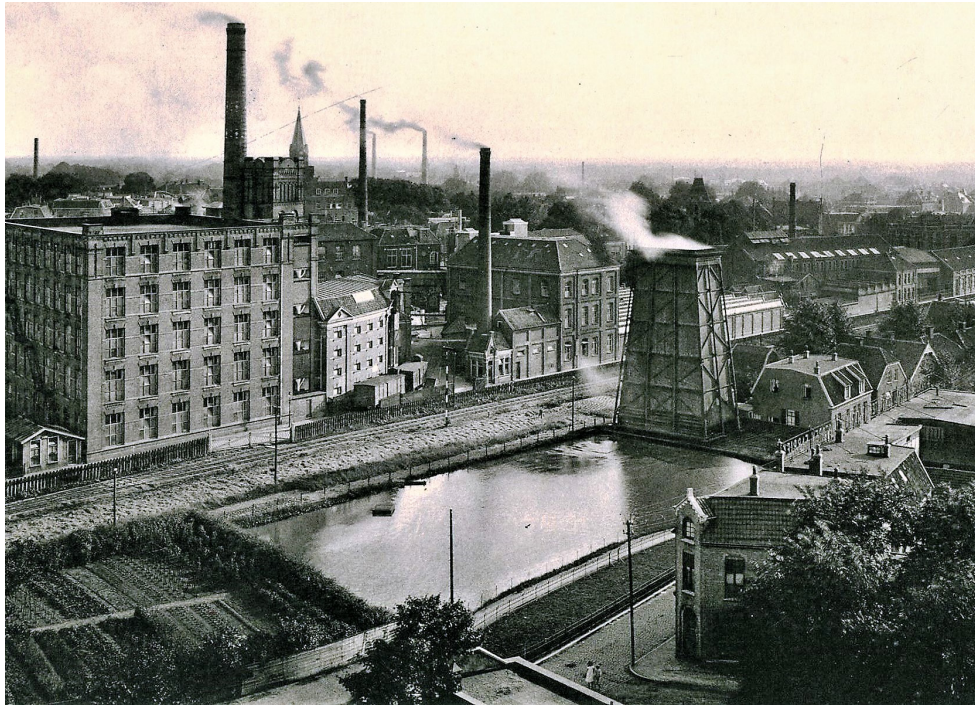

↓ Ongedateerde luchtfoto van het terrein van Van Heek & Co. [boek Langs Enschedese textielfabrieken]
↓↓ Luchtfoto van de fabriek Menko & Zn. omstreeks 1930. [SAE]
↘↘ De panden van Menko, die zijn gesloopt ten behoeve van de bouw van het kantoorgebouw van de Dienst Gemeentewerken ('de Noordmolen') begin jaren tachtig van de twintigste eeuw. [SAE]

↓ Sanders IJzergieterij aan het begin van de twintigste eeuw. [SAE]
↓↓ Enschedesche Machinefabriek en IJzergieterij (voorheen Sepp & Co), begin twintigste eeuw. Deze fabriek zou in 1931 door Van Heek worden overgenomen. [boek De Twensche nijverheid in beeld]

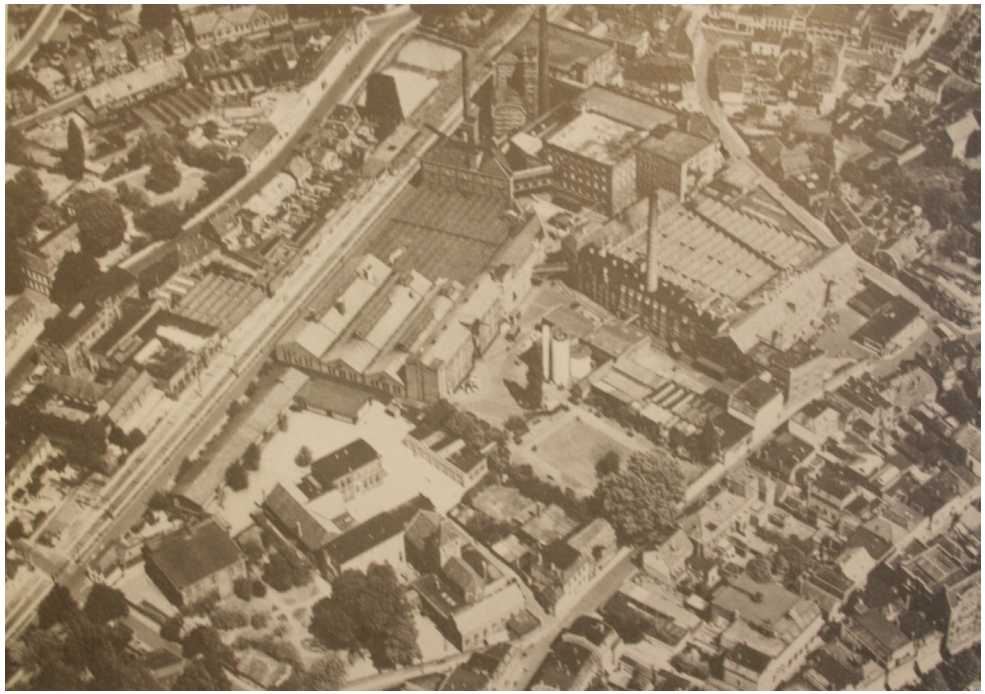

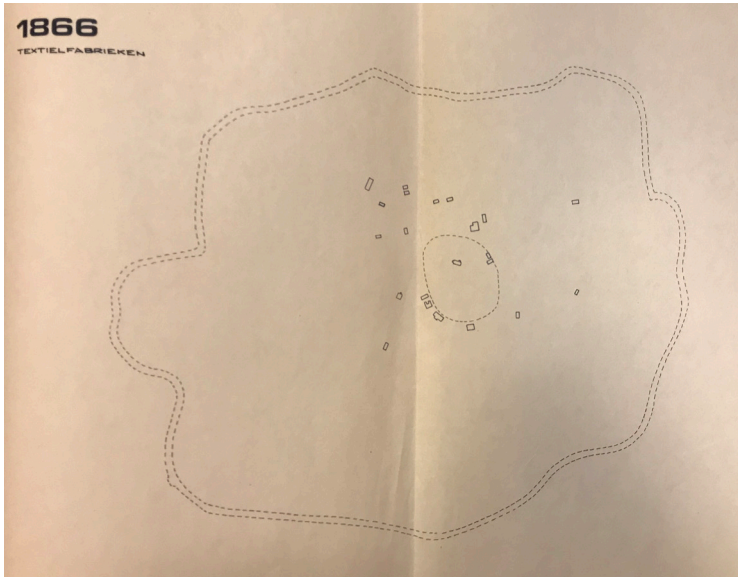
1866
TEXTIELFABRIEKEN

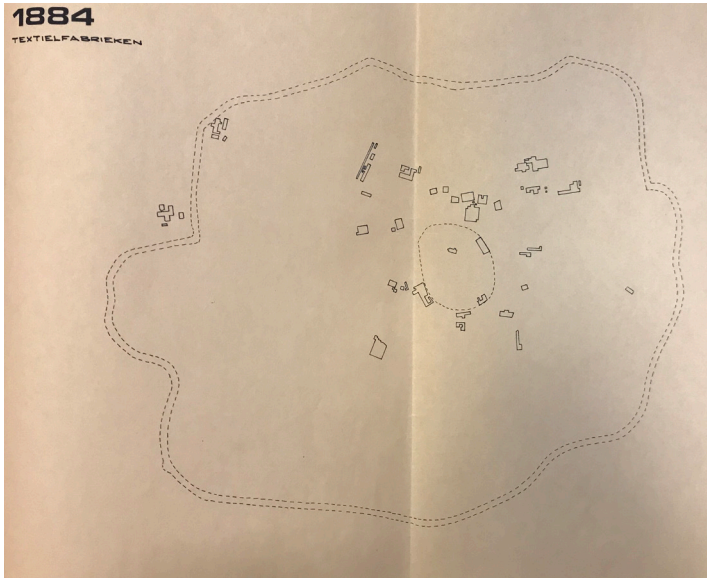
1884
TEXTIELFABRIEKEN

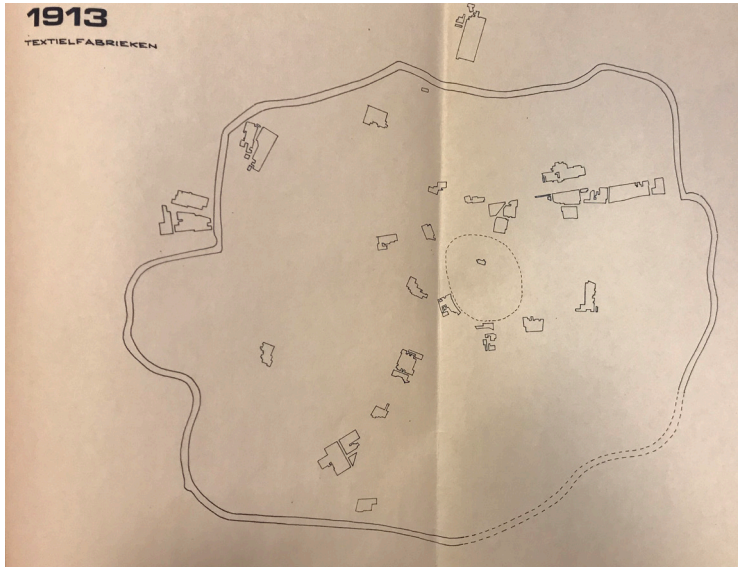
1913
TEXTIELFABRIEKEN

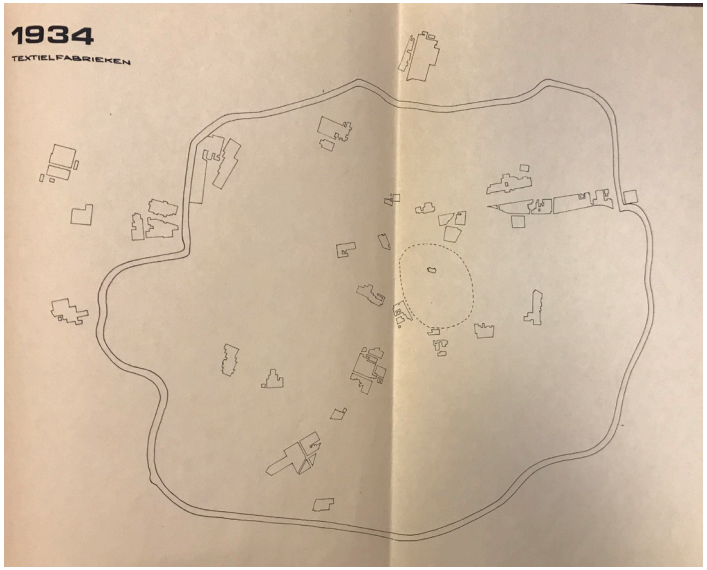
1934
TEXTIELFABRIEKEN

↓ Oude mannen- en vrouwenhuis aan de Molenstraat. [SAE]
↘ Oude Visserij, omgeving latere gemeentewerf wijk ‘t Zeggelt / Visserijstraat, 1893-1899. [SAE]

↓ Villa van L. van Heek aan de Hengelosestraat 40, een herenhuis in neoclassicistische bouwstijl dat in 1902 naar een ontwerp van Karel Muller.

↓↓ Dokterswoning uit 1892 aan Hengelosestraat 42-44, gebouwd in opdracht van dokter B.J. van Delden. De villa werd gebouwd op de fundamenten van 'n Grooten Stoom.

↓ Een rijtje villa's aan de Hengelosestraat. Van links naar rechts:

Hengelosestraat 60: deze villa werd rond 1900 gebouwd in opdracht van de fabrikant I. Rozendaal naar een ontwerp van de bouwkundige R. van der Woerd.

Hengelosestraat 52: het voormalige gemeentehuis van Lonneker. Deze villa werd in 1905 volledig nieuw gebouwd, naar ontwerp van architect H.E. Zeggelink.

Hengelosestraat 50: een classisistische villa van rond de eeuwwisseling, naar ontwerp van stadsarchitect Gerrit Doorwaard Niermans.

↓ Een villa aan de Hengelosestraat 46 met hoektorentje en erker uit het begin van de twintigste eeuw.

↓↓ Aan de Hengelosestraat 36-38 staat een classicistische twee-onder-een-kapwoning met voortuin van halverwege de negentiende eeuw.

Het complex was een ontwerp van stadsarchitect H.P. Timmer. In 1901 ging het bedrijf verder onder de naam N.V. Enschedesche Machinefabriek en IJzergieterij (E.M.Y.) Na de liquidatie van de E.M.Y. in 1931 werden de terreinen aan de Parallelweg overgenomen door Van Heek & Co.[17] In dezelfde periode verkochten boeren hun melk niet meer rechtstreeks aan hun klanten, maar aan de in 1884 opgerichte N.V. Enschedese Melkinrichting aan de Molenstraat. Later nam de Lonneker Melkfabriek het gebouw over en in 1896 kwam de eerste 'Lonneker' melk uit een fabriek aan de Kottendijk. De Enschedese Melkinrichting was hiermee overtollig en moest aan het begin van de twintigste eeuw plaatsmaken voor vier herenhuizen (Molenstraat 30-36).[18]

GOUDEN RANDJE

Terwijl omvangrijke industriële complexen verrezen rond de Molenstraat en aan het spoor, ontwikkelde zich aan de landelijke Hengelostraat een chique woonwijk met groene boulevards en villa's voor de families van de textielbaronnen. Met de industrialisering nam de tegenstelling tussen rijk en arm toe. Arbeiders waren op zichzelf aangewezen om aan woonruimte te komen. In 1884 werd door de Kamer van Koophandel melding gemaakt van een woontekort. Een jaar later meldde de KVK dat er vooral veel door fabrieksarbeiders zelf gebouwd werd, gefinancierd met eigen spaargeld.[19] In andere delen van de stad werden in de arbeiderswijken De Krim en Sebastopol bouwvallige huisjes gebouwd, dicht op elkaar gepakt. De textielbaronnen lieten langs uitvalswegen landgoederen en villa's bouwen, in het lommerijke buitengebied, vaak in de buurt van een modelboerderij van de fabrikant, maar ook bij oude bleken waar het beekwater werd gebruikt in de weelderige tuinaanleg. Aan de Hengelostraat ontstond ook zo'n 'gouden randje'. Een bijzondere blikvanger is Hengelosestraat 40, een herenhuis in neoclassicistische bouwstijl dat in 1902 in opdracht van L. van Heek werd gebouwd naar een ontwerp van Karel Muller. Het pand staat iets verhoogd en met enige afstand van de Hengelosestraat. Aan de Hengelosestraat 42-44, op de hoek van de Raiffeisenstraat staat de dokterswoning met aangebouwde praktijk die in 1892 werd gebouwd in opdracht van dokter B.J. van Delden. De villa is opgetrokken in eclectische bouwstijl met neorenaissancistische detaillering en werd gebouwd op de fundamenten van 'n Grooten Stoom. Verderop staat aan de Hengelosestraat nog een rijtje villa's uit dezelfde periode (zie p.22).

OUDEREN VAN DAGEN

Los van de industrie, kwam aan en achter de Molenstraat ook een ander soort functie die tegenwoordig als 'zorgcluster' zou worden bestempeld. Na de grote stadsbrand van Enschede werd door het stadsbestuur geld beschikbaar gesteld voor de bouw van een 'Gesticht voor oude mannen en vrouwen', bedoeld voor een zestal eenzame armen, meestal bejaarden. Het Oude mannen- en vrouwenhuis werd gesticht in 1867. In 1912 was het tehuis uitgegroeid tot een instituut met ruimte voor tachtig bewoners: mannen en vrouwen werden apart gehuisvest (ook als zij een echtpaar vormden). Het gebouw kwam in 1962 in handen van het Leger des Heils en moest in de jaren zeventig plaatsmaken voor nieuwbouw (die ook alweer gesloopt is). In 1872 werden gemeenten bij wet verplicht om maatregelen te treffen tegen besmettelijke ziekten. De gemeenten Enschede en Lonneker lieten beide een ziekenhuis bouwen, op de 'Konijnenberg', een terrein achter het oude mannen- en vrouwenhuis. In 1889 volgde een rooms-katholieke inrichting naast de St. Jacobuskerk en 1894 werd een nieuw ziekenhuis gebouwd in de Veenstraat.[20] Begin twintigste eeuw zijn de twee ziekenhuizen op de Konijnenberg gesloopt; op de kaart van 1920 zijn de gebouwen verdwenen. De stenen van de lage poort van de begraafplaats aan de kant van de H.B. Blijdensteinlaan zijn afkomstig van het voormalige ziekenhuis aan de oude Veenstraat.[21] De Visserijstraat is vernoemd naar een viskwekerij. Het is niet onwaarschijnlijk dat in deze gracht ook bloedzuigers werden gevangen voor het naastgelegen ziekenhuis.[22] Tegenwoordig zijn in het straatbeeld geen sporen van dit zorgcluster meer terug te vinden. De gebouwen zijn gesloopt en de viskwekerij is gedempt.

GRENSWIJZIGING

Sinds 1818 werd de stad omsloten door de gemeente Lonneker. Er waren voortdurend onenigheden over de invulling van de straataanleg en bebouwing aan grensgebieden Uiteindelijk moest Lonneker het onderspit delven. Eerst werd in 1881 al een deel van de gemeente aan het snel uitdijende Hengelo toegevoegd. Drie jaar later werd Lonneker opnieuw beknot, ditmaal ten gunste van de expansiedrift van Enschede. Enschede werd hiermee in één klap vergroot van 53 hectare tot 682 hectare. Met deze grenswijziging was de Molenstraat geen grensgebied meer, maar kwam ruim in de nieuwe grote gemeente Enschede te liggen.

↓ Het uitbreidingsplan uit 1904 naar ontwerp van A.H. op ten Noort. Het plan voorzag in uitbreidingswijken in alle windrichtingen en een rondweg, die in een royaal gebaar rond de stad kwam te liggen. [SAE]

↓ De omgeving van de Molenstraat in 1907. [SAE]

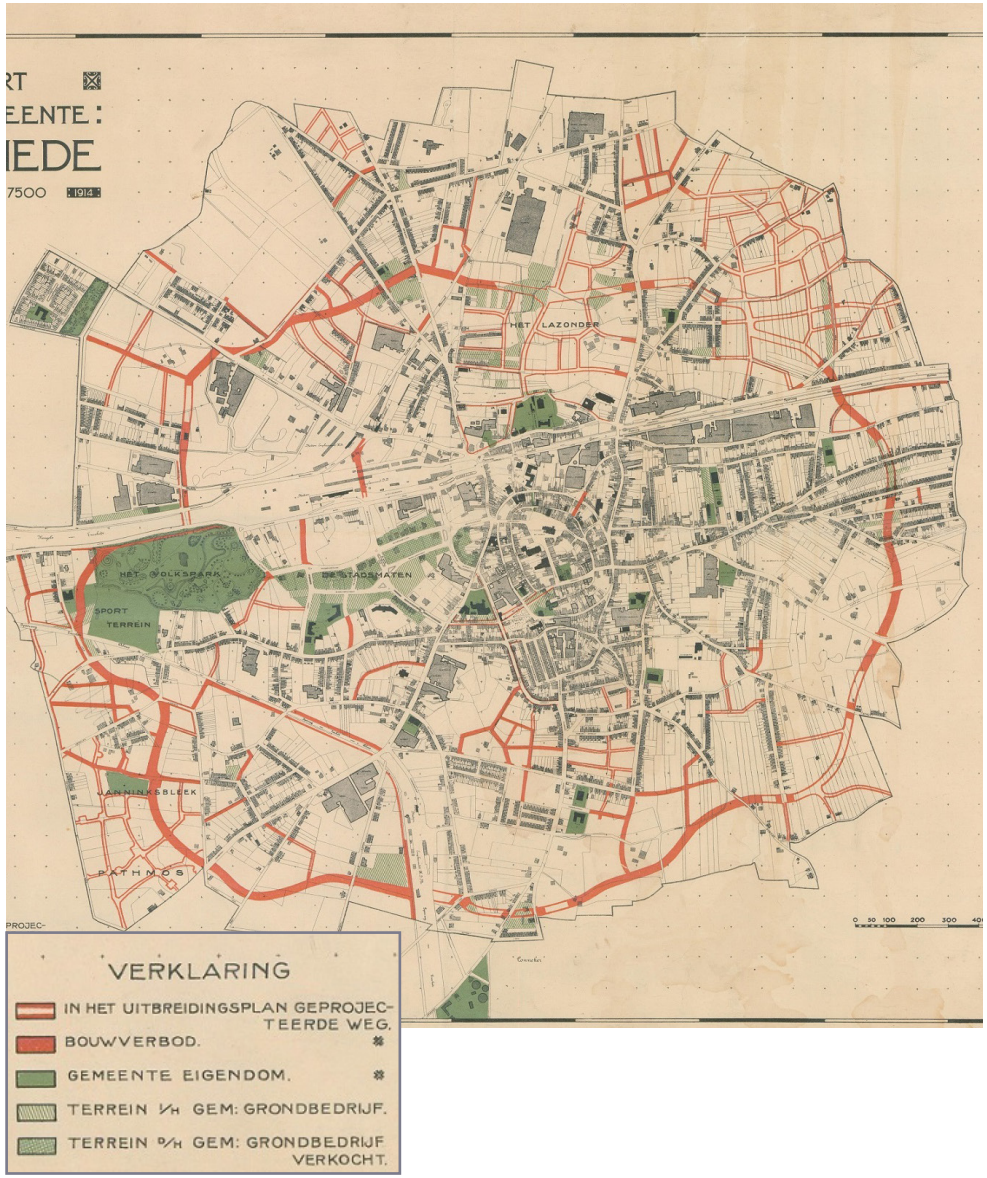

EPISODE 4 - 1901-1941: STADSUITBREIDINGEN NA DE WONINGWET

Tot de twintigste eeuw had de uitbreiding van Enschede min of meer organisch plaatsgevonden. De Woningwet uit 1901 verplichtte gemeenten echter tot het opstellen van uitbreidingsplannen en het eerste plan tot uitbreiding werd in 1907 door het gemeentebestuur goedgekeurd. Het werd opgesteld door A.H. op ten Noort, die in 1907 werd benoemd tot directeur Gemeentewerken. Het plan voorzag in uitbreidingswijken in alle windrichtingen en een rondweg, die in een royaal gebaar rond de stad kwam te liggen. Deze singels werden tussen 1916 en 1929 aangelegd. Binnen de singels werden nieuwe stadswijken aangelegd, waaronder de wijken 't Zeggelt en de Laares ten noorden van de Molenstraat. 't Zeggelt was begin twintigste eeuw nog eigendom van boer Herman Zeggelt die hier een boerderij met weidegrond bezat. Voor de Tweede Wereldoorlog zou het gebied binnen de singels grotendeels volgebouwd worden. Hiermee was het gebied rondom de Molenstraat en de Hengelosestraat geen stadsgrens meer op de rand van het boerenlandschap, maar kwam midden in de stedelijke dynamiek van Enschede te liggen.

DIENSTENCENTRUM

In het uitbreidingsplan van Enschede zien we dat een perceel links van de Visserijstraat en de Molenstraat is gemarkeerd als gemeentelijk eigendom. Met de bebouwing van dit terrein begon de ontwikkeling van de Molenstraat als gemeentelijk dienstencentrum. In 1903 kwam hier het nieuwe kantongerechtsgebouw. Sinds de oprichting van het kantongerecht in Enschede, was dit gevestigd in het stadhuis aan de Langestraat. Na de annexatie van Lonneker in 1884 was het pand te klein geworden, zodat diverse diensten moesten verhuizen. De Molenstraat was een geschikte nieuwe locatie, midden in de nieuwe grotere stad.[23] Hier werd een voornaam gerechtsgebouw ontworpen door het bureau van de hoofdingenieur van gerechtsgebouwen, Willem Cornelis Metzelaar. Het bakstenen gebouw wordt gekenmerkt door een sobere neorenaissance stijl. De stijl en het formaat van het gebouw past bij de herenhuizen en villa's in de straat. Een paar jaar later, in 1908 kwam naast het kantongerecht het kantoor voor de Dienst Gemeentewerken voor de afdelingen bouw- en woningtoezicht en de gemeentelijke gas- en waterleiding. Het ontwerp was van de dienst zelf. Het gebouw heeft net als het kantongerecht het voorkomen van een voorname villa, met een erker, ramen met roedeverdeling en een prominente daklijst.

WONEN OP STAND

Tegenover het kantongerecht en de Dienst Gemeentewerken werden in dezelfde periode een rijtje van vier herenhuizen gebouwd in rijke neorenaissancestijl. De woningen werden gebouwd door de aannemer F.M. Oude Groeninger op de plaats van de voormalige melkfabriek van de N.V. Enschedese Melkinrichting. Deze herenhuizen staan er nog steeds, evenals een villa aan de Niermansgang, waarin drie woonhuizen waren ondergebracht. Uit de bouwarchieven blijkt dat hier een familie Niermans woonde. Waarschijnlijk gaat het om de familie Niermans van de stadsarchitect van Enschede waar ook de Niermansgang (oorspronkelijk 'Achter Niermans') naar vernoemd is.[24] Molenstraat 13 is begin twintigste-eeuws, maar is in de jaren negentig ingrijpend verbouwd. In 1920 werd nummer 15 (bestaande uit twee herenhuizen) aan het volume toegevoegd. Tegenover deze villa bevindt zich op Molenstraat 12 nog een woon- en winkelpand uit 1905. In het pand was een kapsalon gevestigd. Deze gebouwen zijn tegenwoordig schaarse relicten uit een periode dat de Molenstraat zich ontwikkelde tot een wijk van welgestelde ambtenaren en middenstanders. Geheel passend bij deze ontwikkeling verrezen ook enkele hotels, waaronder Hotel Zwijnenberg op de hoek van de Kloostersteeg (afgebrand in 1965) en Hotel Twente in een voormalige villa van de familie Stroink aan de Molenstraat 3 (gesloopt in de jaren zeventig). De Molenstraat transformeerde tot een voorname straat waar behalve de activiteit van de industrie ook vooral veel voorname gebouwen verrezen, die – ongeacht de functie – de uitstraling hadden van deftige woonhuizen.

ANNEXATIE LONNEKER

De uitbreiding van het gemeentelijke apparaat zou alleen nog maar toenemen na de annexatie van Lonneker in 1934. Nadat Enschede in 1884 een flink deel van Lonneker aan haar grondgebied had kunnen toevoegen, waren deze gronden in de jaren twintig reeds voor een groot deel volgebouwd. Er kwam opnieuw een discussie op gang over de annexatie van de landbouwgemeente waarmee Enschede werd omringd. De Telegraaf schreef in 1929: 'Toen Enschede in 1922 door zijn bouwterreinen heen raakte, werden er pogingen gedaan tot samenvoeging van Lonneker met deze stad. Doch een krachtige actie in Lonneker verijdelde dezen aanslag op de zelfstandigheid der plattelandsgemeente, en het betreffende verzoek tot samenvoeging (…).[25] Uiteindelijk trok Enschede toch aan het langste eind. In 1934 werd in Den Haag besloten om de gemeenten Enschede en Lonneker samen te voegen en in 1938 kwam Enschede al met een ontwerp-uitbreidingsplan voor de dag. De oorlog zou echter roet in het eten gooien.

DE PRINSESSETUNNEL

Met moderne bewoordingen zouden we de Molenstraat kunnen typeren als zakelijk district, waarin ambtenaren, textielfamilies en middenstanders zich vestigden. Wel

↓/↓↓↓ Het Kantongerecht in 1927 [SAE] en in 2020.
↓↓↓ Ansichtkaart met voor het gebouw van de Dienst Gemeentewerken en daarachter het Kantongerecht, 1917. [SAE]

↓ Bouwtekening van het Kantongerecht, 1902. [SAE]
↓↓ Bouwtekeningen van de Dienst Gemeentewerken, 1908. [SAE]

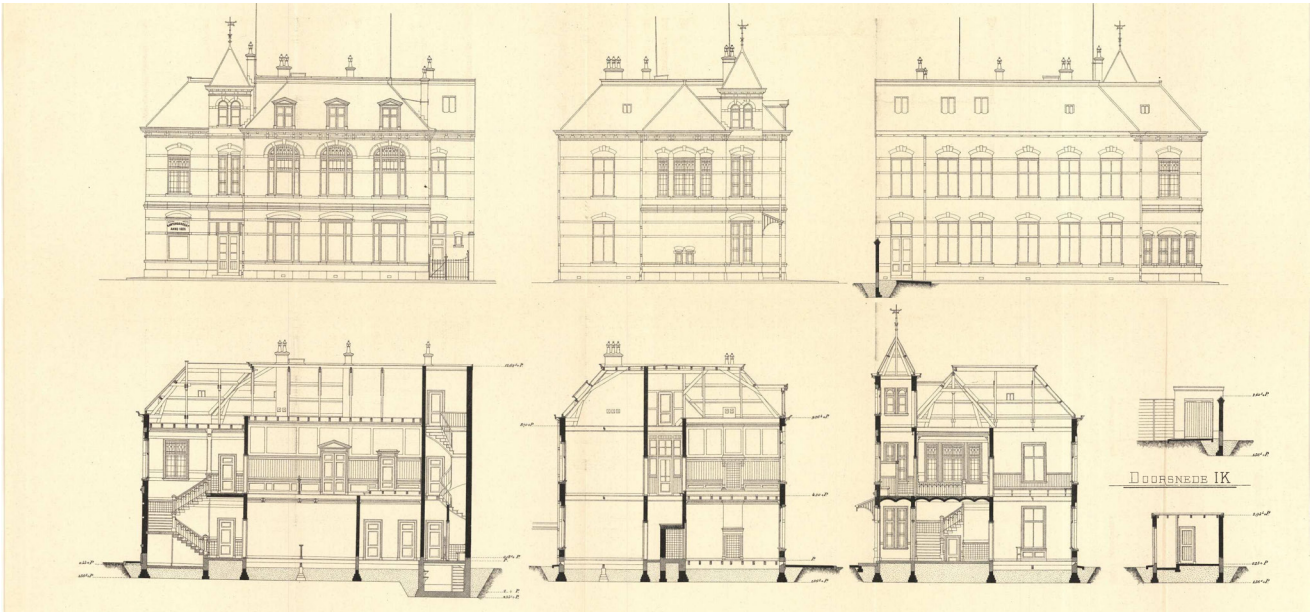

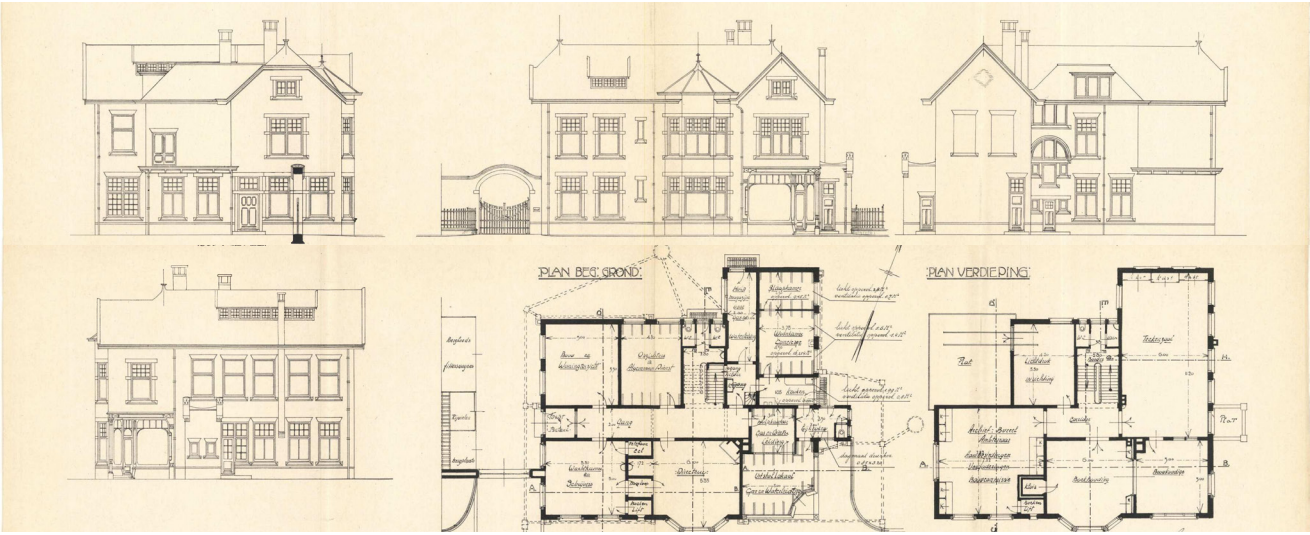

↓ Impressie van de Molenstraat in 1912, met rechts de net gebouwde herenhuizen. [SAE]
↓↓ De herenhuizen (Molenstraat 30-36) anno 2020.

vormde de spoorlijn een flinke barrière tussen de binnenstad en de nieuwe wijken ten noorden van de binnenstad. Al vanaf het begin van de twintigste eeuw werd door de gemeente gestudeerd op een tunnelverbinding.[26] Er zijn verschillende ontwerpvarianten gemaakt. Een tekening uit 1930 toont een tunnel vlak naast het oude station in het verlengde van de Piet Heinstraat. Uiteindelijk werd gekozen voor een locatie iets ten westen daarvan, aan de Ruyterlaan. Het ontwerp kwam tot stand in samenwerking met de Dienst van de Spoorwegen. De Prinsessetunnel werd geopend op de geboortedag van prinses Beatrix op 31 januari 1938 en bracht duizend mensen op de been. In zijn toespraak benadrukte burgemeester Rückert het belang van de tunnel: ‘De tunnel is voor Enschede van het allergrootste belang. Hij vormt niet alleen een verbinding tusschen het Noordelijk en Zuidelijk stadsdeel, maar hij verbindt het hart van Enschede direct met de rest van Twente. Wanneer straks vanaf het H.J. van Heekplein de verbinding verder wordt uitgebouwd, komt door dezen tunnel een plan voor de geheele stad tot stand. Voor de groote stad, welke Enschede in de laatste jaren definitief geworden is, is zulks onontbeerlijk.’

Met de aanleg van de Prinsessetunnel ontstond een nieuwe driehoekskruising. In het midden van deze beeldbepalende plek werd in 1941 het nieuwe kantoor van de rijksbelastingdienst gebouwd. Het gebouw was een ontwerp van architect Gustav Cornelis Bremer (1880-1949), destijds rijksbouwmeester. Hij ontwierp een monumentaal hoekpand met twee vleugels die haaks op elkaar staan en samenkomen aan de Brandweerstraat in een ronde hoek met een kegeldak. Deze hoek is voorzien van een grote glaspartij, met daarboven het wapen van Nederland, een beeldhouwwerk van kunstenares Nel Klaassen. Het gebouw heeft een flink volume met vier bouwlagen en was op dat moment een van de grotere gebouwen in deze omgeving.

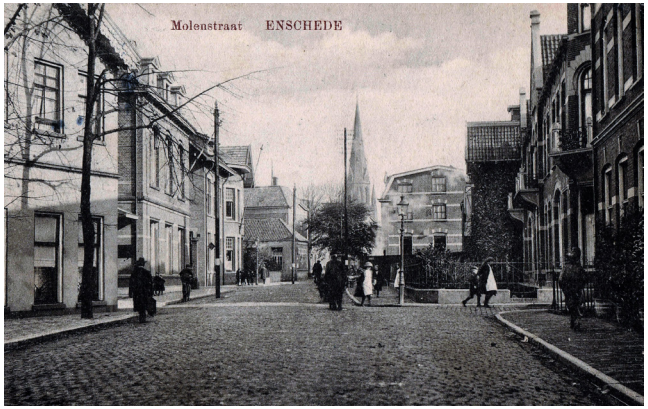

↓ De villa naast de Niermansgang 13-15a werd in fases gebouwd. Het rechterdeel stamt uit 1920.

↓↓ Tekening van de Molenstraat 13, voor de renovatie.

↓ De twee villa's op Molenstraat 15 uit 1920.

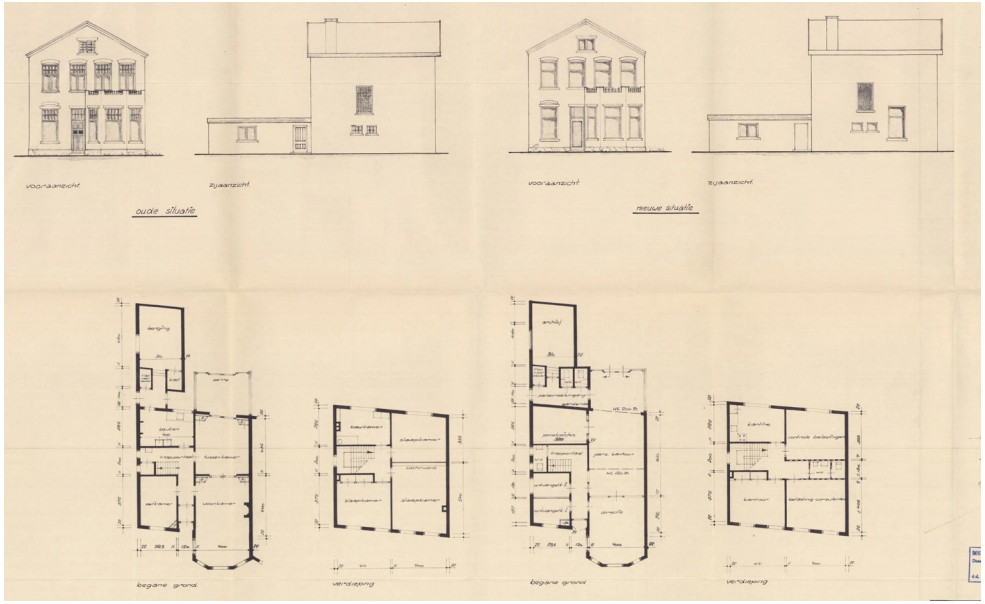

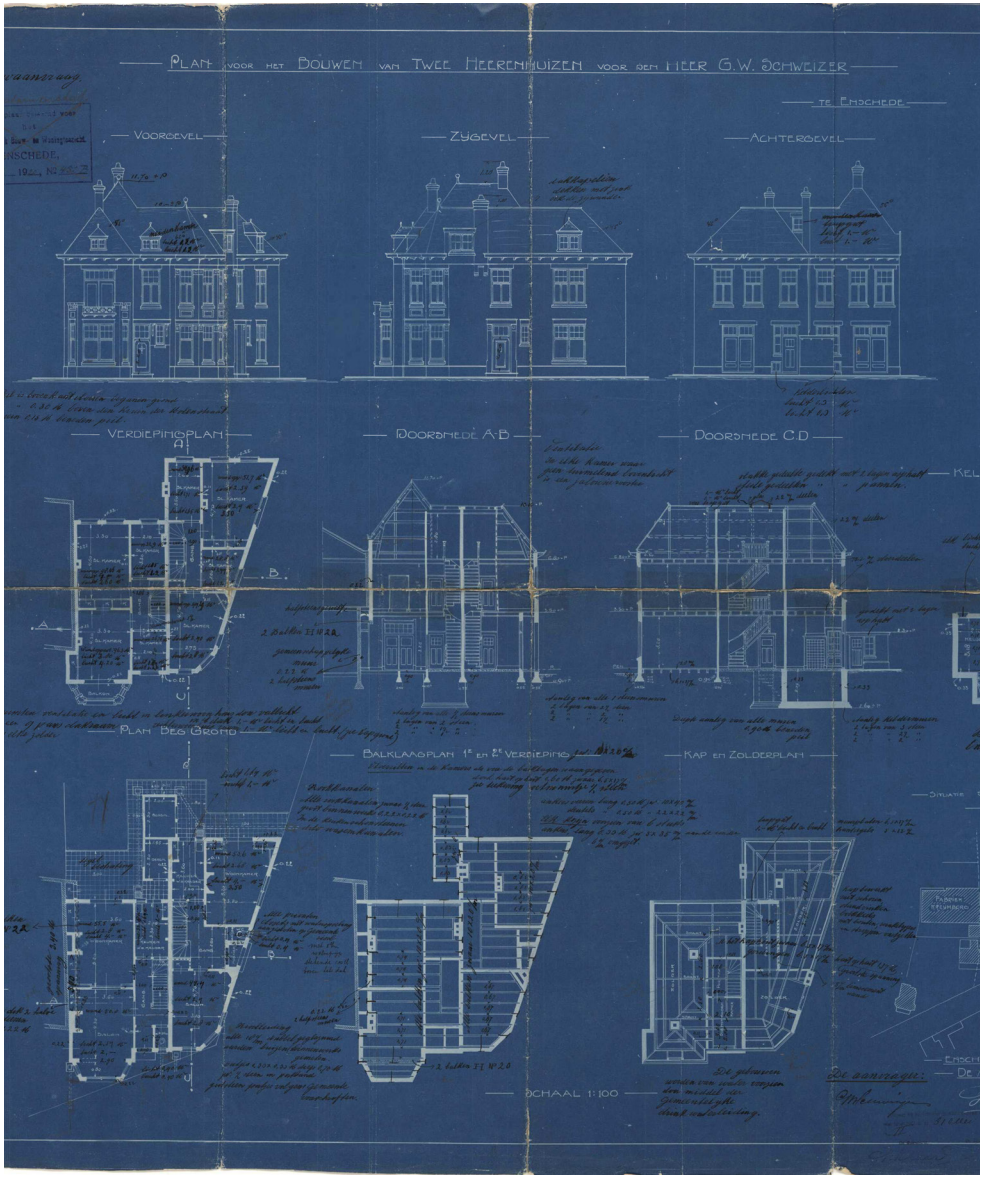

↓ Woon- en winkelpand aan de Molenstraat 12 uit 1905.

↓ De omgeving van de Molenstraat in 1928. [SAE]

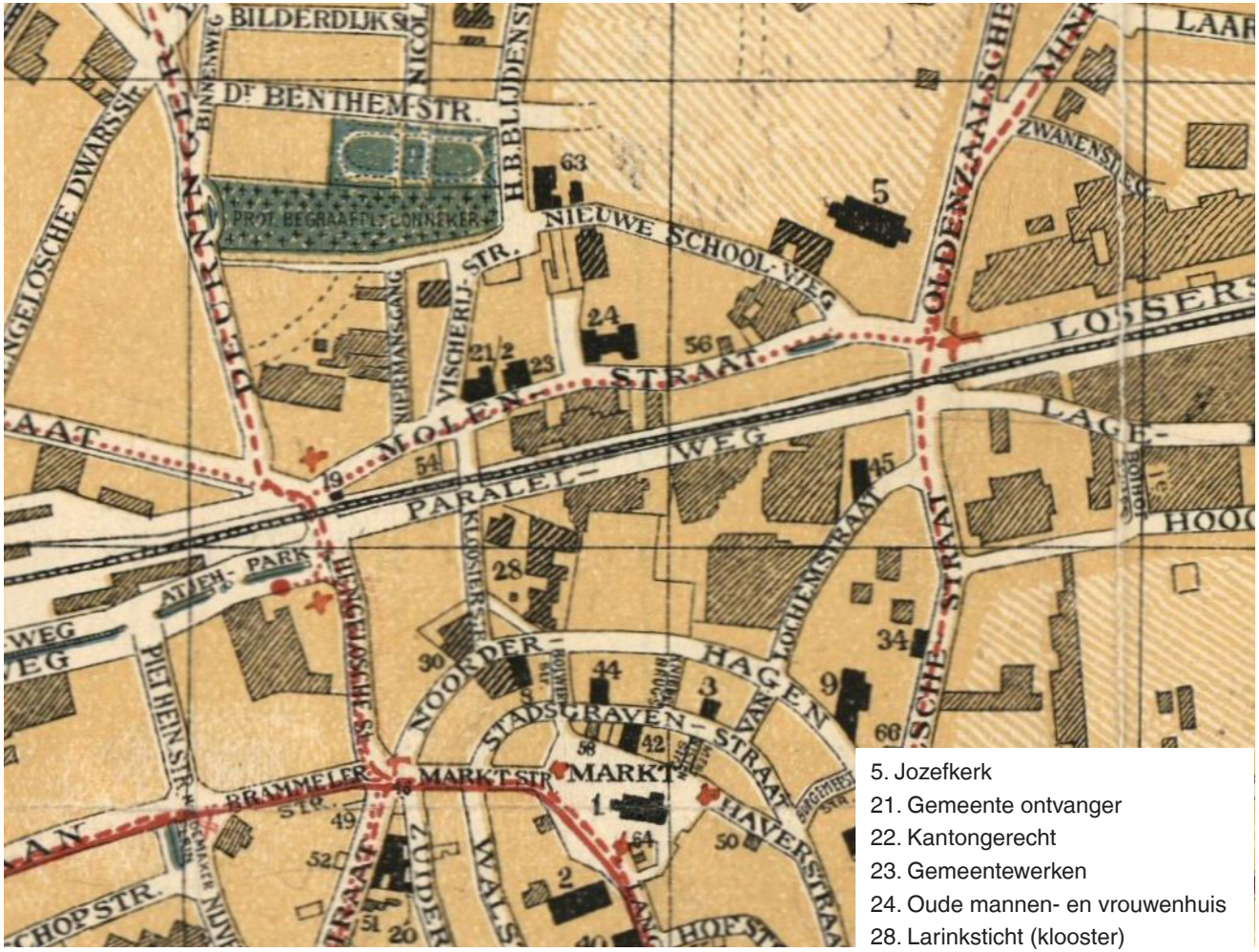

5. Jozefkerk
21. Gemeente ontvanger
22. Kantongerecht
23. Gemeentewerken
24. Oude mannen- en vrouwenhuis
28. Larinksticht (klooster)
45. Cinema Palace
54. Hotel Zwijnenberg
56. Hotel Hof van Holland
63. Keuringsdienst van Waren

↓ De Prinses Beatrixtunnel (Prinsessetunnel) en met daarachter een deel van het oude station, 1954-1956. [SAE]

↓↓ Spoorwegovergang met Villa Kleiboer ter hoogte van de Deurningerstraat, 1930. [SAE]

↓ Niet uitgevoerd ontwerp van de Prinsessetunnel ter hoogte van de Piet Heinstraat, 1930. In de tekening is met een stippellijn de uiteindelijke locatie van de Prinsessetunnel aangegeven. [SAE]

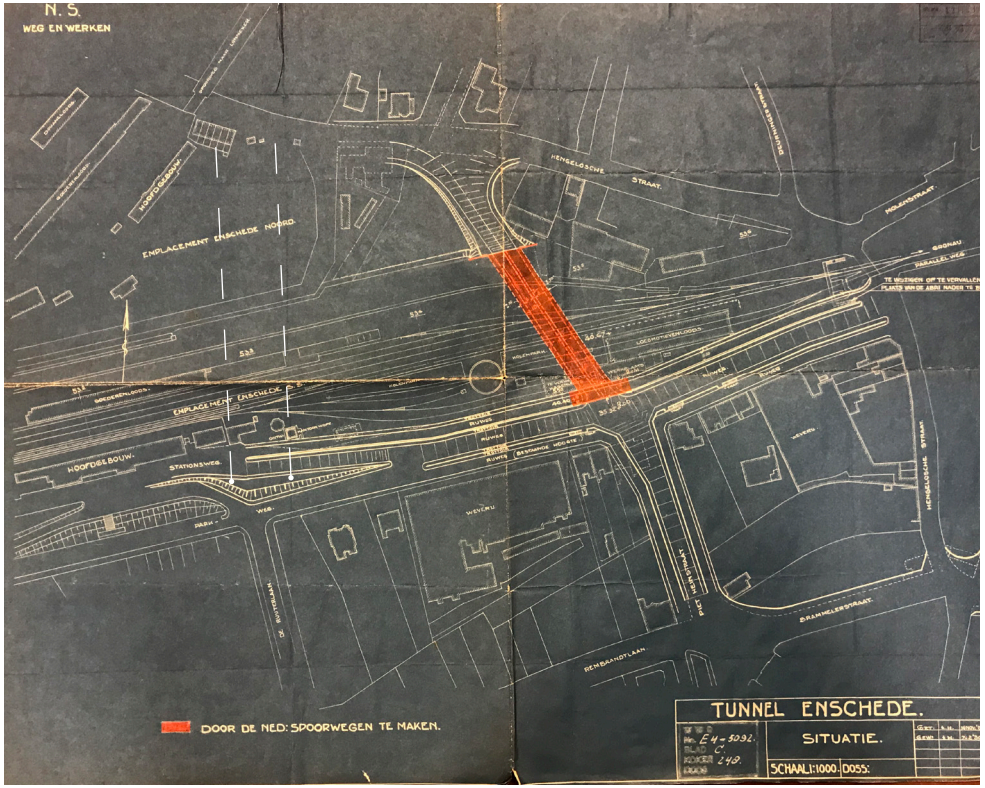

↓ Zicht op het Rijksbelastinggebouw, 1941. [SAE]
↓↓ Situering van het Rijksbelastinggebouw, 1938 [SAE]

↓ Het uitbreidingsplan van Enschede na de annexatie van Lonneker, 1938. Na de oorlog zou er een nieuw uitbreidingsplan komen.

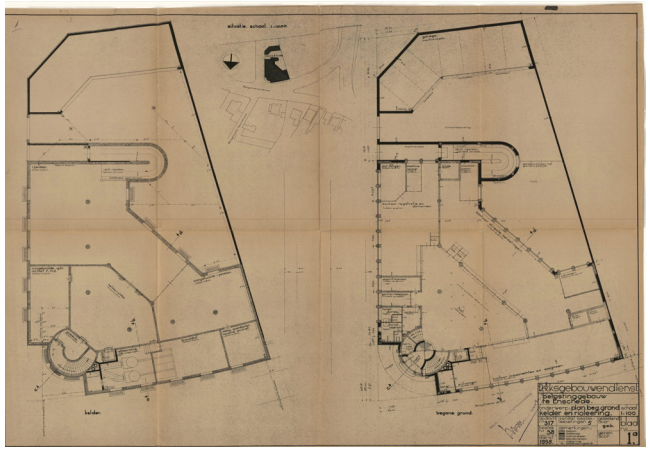

↓ Verwoest gebouw na het bombardement van 20 maart 1945 op het kruispunt Molenstraat - Visserijstraat - Kloosterstraat. [SAE]

↓↓ Het nieuwe NS-station in 1958. [Cultureelerfgoedenschede.nl]

↓ Wederopbouwplan van W. De Bruyn en J.B. Baron van Asbeck, met de aanleg van de Boulevard 1945 en de verplaatsing van het station. [SAE]

EPISODE 5 - 1945-1967: ONTWIKKELING TOT DIENSTENCENTRUM

Enschede werd tijdens de Tweede Wereldoorlog meerdere malen getroffen door bombardementen en in 1945 was de oorlogsschade groot. Opnieuw moest de stad weer worden opgebouwd, voor de tweede keer in honderd jaar. De bombardementen troffen vooral het zuidoostelijke deel van de stad. Het gebied rondom de Molenstraat en de Hengelosestraat bleef relatief ongeschonden. Enkele panden op het kruispunt Molenstraat-Visserijstraat-Kloosterstraat sneuvelden tijdens een bombardement op 20 maart 1945. Enschede was een stad van grote tegenstellingen. Aan de uitvalswegen – waaronder de Hengelosestraat – bevonden zich gouden randjes met buitenhuizen van textielbaronnen. Maar tegelijkertijd bevonden zich op een steenworp afstand de rokende schoorstenen van de industrie, met verpauperde arbeiderswijkjes. De wederopbouw werd door het stadsbestuur aangegrepen om het stadsbeeld te moderniseren en werd uitgevoerd volgens een wederopbouw van het stedenbouwkundig bureau van W. de Bruyn en J. B. baron van Asbeck. Het plan uit 1949 was vooral gericht op het zuidelijke deel van de binnenstad, met de aanleg van een 72 meter brede boulevard (Boulevard 1945) als speerpunt.

MOLENSTRAAT WORDT STATIONSGEBIED

Een tweede grote ingreep betrof echter de verplaatsing van het station, dat driehonderd meter oostwaarts werd gesitueerd, precies onder het midden van de Molenstraat. Hiermee kwam het station ten zuiden van de Molenstraat te liggen en werd de straat onderdeel van het nieuwe stationsgebied van Enschede. In eerste instantie was de aanleiding voor deze ingreep de elektrificatie van het spoor. De spoorlijn moest worden gemoderniseerd. Bovendien was er behoefte aan hogere perrons, waar de locatie van het oude station geen ruimte voor bood.[27] Bijkomend voordeel van een nieuw station was dat deze in oostelijke richting kon worden gerealiseerd, dichter bij de binnenstad. Het markante betonnen gebouw met klokkentoren dat deels een kopstation is, werd ontworpen door spoorbouwmeester Schelling. Het station, dat op 28 oktober 1951 onder grote belangstelling werd geopend, als eerste naoorlogse station van Nederland een unieke plaats in in de architectuur van de wederopbouwperiode.

GEMEENTELIJKE FUNCTIES UITGEBREID

De ontwikkeling waarmee gemeentelijke functies werden ondergebracht in de buurt van het station, werd na de oorlog doorgezet. In 1948 verscheen aan de Hengelosestraat een kantoorgebouw voor de Sociale Dienst van Enschede, tegenover de belastingdienst. Dit gebied lag voor de oorlog nog temidden van de stationsemplacementen van de twee stations van Enschede. Met de verplaatsing van het station kwam de ontwikkeling hier in een stroomversnelling, voornamelijk met publieke functies. Het pand van de Sociale Dienst heeft een rechthoekige plattegrond, opgetrokken uit baksteen onder een schilddak. De hoogte van het pand sloot aan bij de bestaande bebouwing van de Hengelosestraat, bestaande uit villa's. Het naastgelegen driehoekige perceel tegenover de Prinscessetunnel dat met het kantoor van de belastingdienst al voor een deel was ingevuld, kreeg in 1955 een tweede bestemming als brandweerkazerne. De bouw van de kazerne gebeurde in opdracht van de Dienst Gemeentewerken. Het gebouw vormt samen met het kantoor van de belastingdienst een beeldbepalend volume dat meebuigt met de vorm van de kavel. Het gebouw bestaat uit drie volumes, een garagevleugel en een hoofdgebouw, verbonden met een tussenlid. Aan de rechterzijde van het hoofdgebouw kwam een toren voor de opslag en het drogen van brandslangen.[28] Deze toren vormt tevens een stedenbouwkundig accent naast de Prinsessetunnel. Door de latere toevoeging van extra verdiepingen is de toren nu enigszins aan het oog onttrokken.

In dezelfde periode werd door de Dienst Gemeentewerken ook elders aan de Molenstraat flink gebouwd. De Dienst was gevestigd in een villa aan Molenstraat 25 uit 1908. De uitbreiding, waarvoor in 1952 de vergunning werd verleend, betreft een nieuw volume op een braakliggend terrein aan de oostelijke zijde van de villa. De aanbouw is van dezelfde hoogte als de oudbouw en werd opgetrokken in een sobere baksteenarchitectuur met verticale raampartijen. In tegenstelling tot de villa had deze uitbouw meer het zakelijke karakter van een kantoorgebouw. Het oude en het nieuwe bouwdeel worden verbonden door een tussenlid met entree van een opmerkelijke afwijkende vormgeving. Door de toevoeging van dit tussenvolume maakt het gebouw een knik en buigt mee met de rooilijn van de Molenstraat.

SCHAALVERGROTING

De jaren vijftig zestig luidden een eerste schaalvergroting in het gebied in. Er werd afscheid genomen van de villa-typologie, die tot die tijd zo kenmerkend was voor de gebouwen in dit deel van de stad. Er vond verdichting plaats, maar de bebouwing werd niet hoger dan vier of vijf verdiepingen. Langzamerhand werden de open plekken aan de Molenstraat en de Hengelosestraat ingevuld. Met de annexatie van Lonneker in 1934 stond Enschede niets meer in de weg om flink uit te breiden en begin jaren zestig waren de in het uitbreidingsplan genoemde wijken gebouwd. De Molenstraat lag niet langer aan de

↓ Het gebouw van de Sociale Dienst uit 1948.
↓↓↘↘ De brandweerkazerne uit 1952 gefotografeerd in 1955 [SAE] en in 2020.

↓ Molenstraat gebouw Openbare Werken, 1954-1956. Het gevelreliëf kreeg in de jaren tachtig een nieuwe plek in gebouw 'de Noordmolen'. [SAE]

↓ Gevels van het oude en het nieuwe gebouw van het dienstgebouw van de Dienst Openbare Werken en Volkshuisvesting, 1952. [SAE]

↓↓ Maquette van de uitbreiding van het dienstgebouw van de Dienst Openbare Werken en Volkshuisvesting (D.O.W.V.), 1964. [SAE]

↓ Situatietekening van de uitbreiding van het dienstgebouw van de Dienst Openbare Werken en Volkshuisvesting, 1952. [SAE]

rand van de stad, maar werd onderdeel van een groter stadscentrum. Vanuit het stadsbestuur werd gestuurd op een multifunctionele stad, waarin de industrie niet langer de dominerende factor was.[29] De teloorgang van de industrie, die in de jaren vijftig al werd ingezet, maakte de weg vrij voor kantoren, onderwijsinstellingen en winkels, maar ook wonen werd een belangrijk speerpunt. De gemeente kocht leegstaande fabrieken op, die werden gesloopt of een nieuwe bestemming kregen. Dit beleid kwam voort uit de notie dat de stad haar grenzen had bereikt en nieuwe woningbouwlocaties grotendeels in de stad moesten worden gezocht.[30] Zo werd op in 1963 op de hoek van de Molenstraat en de Deurningerstraat in opdracht van de Enschedese Bouwcombinatie een flatgebouw met garagebedrijf, kantoren en woningen gerealiseerd. De architect van het gebouw was het bureau Veth en Maaten. Net als bij de brandweerkazerne gaat het hier om een markant hoekgebouw met en bijzondere stedenbouwkundige betekenis. Het gebouw aan de Hengelosestraat heeft vier bouwlagen. De knik in de Hengelosestraat is benadrukt door middel van driehoekige balkons waarna het gebouw richting de hoek met de Deurningerstraat voorzien is van een extra etage. Deze getrapte opzet voorziet deze kruising van een subtiel stedenbouwkundig accent.

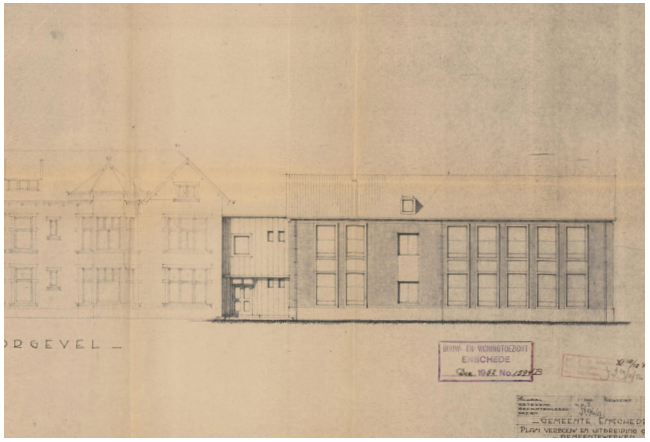

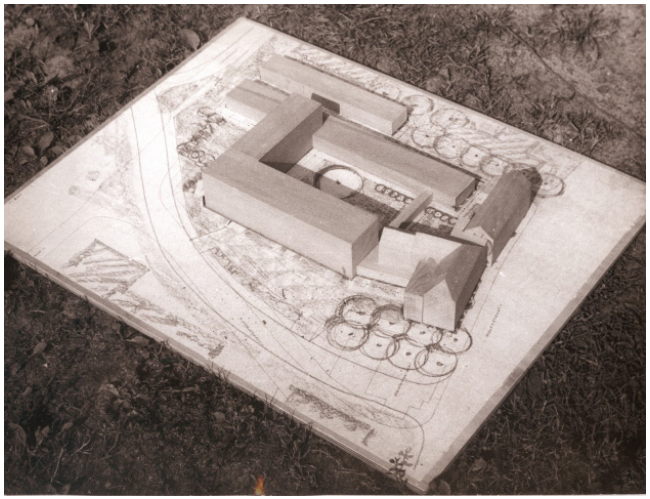

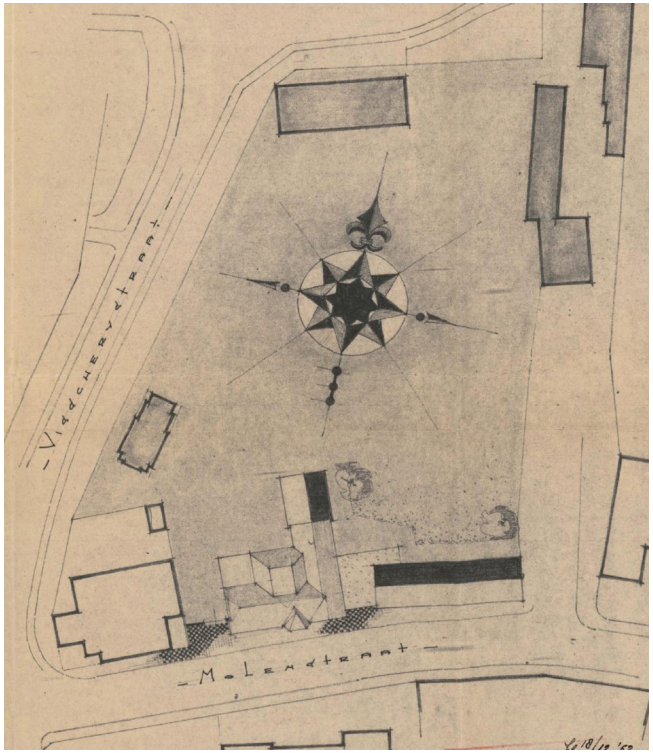

↓/↓↓ Kantoorpand van Gebroeders Hardick aan de Deurningerstraat 6 uit 1962 in 1980 [SAE] en in 2020.

↓ Flatgebouw op de hoek van de Deurningerstraat met garagebedrijf, kantoren en bovenwoningen uit 1963. [SAE]

↙↓ Flatgebouw op de hoek van de Deurningerstraat met garagebedrijf, kantoren en bovenwoningen uit 1963. [SAE]

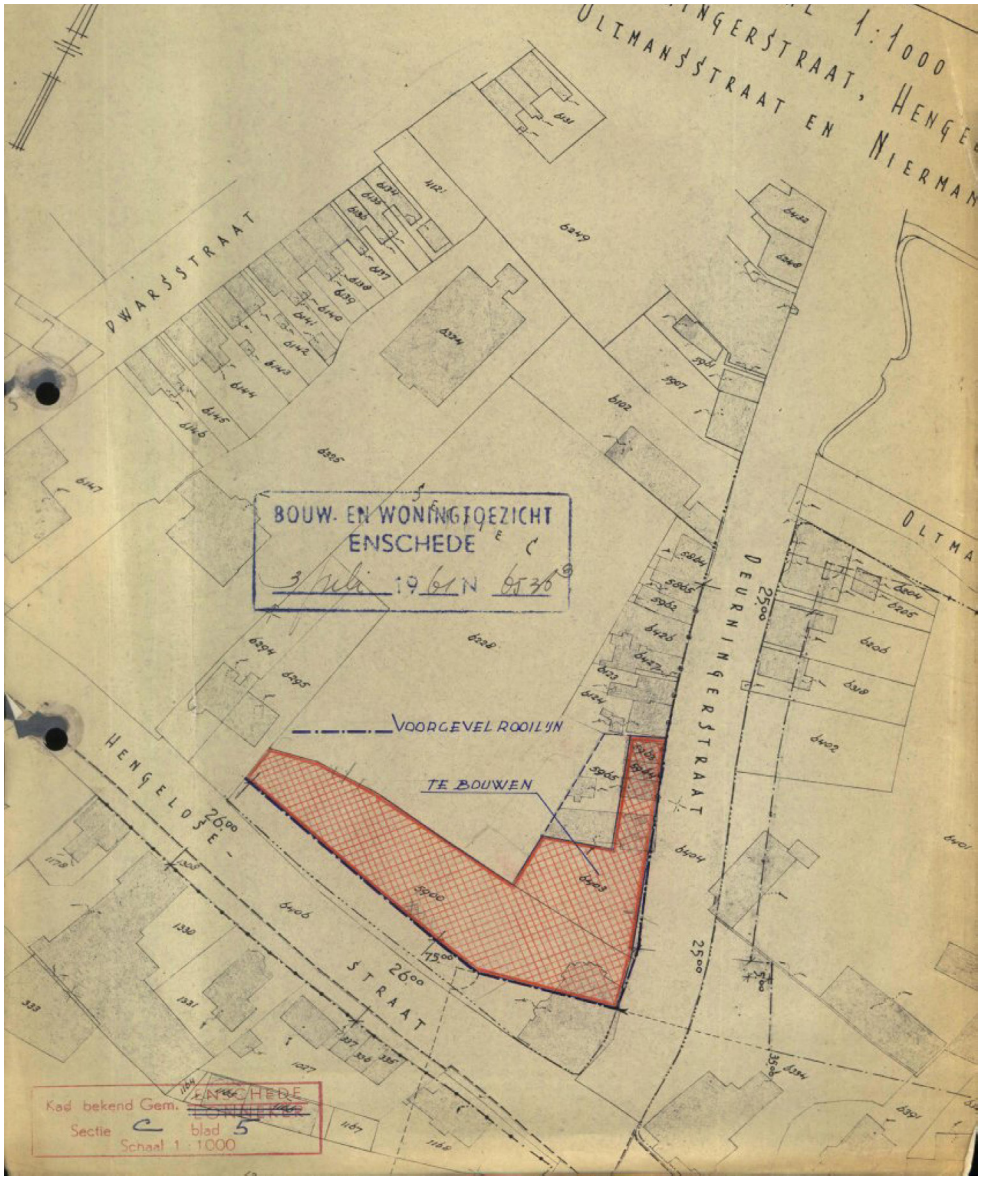

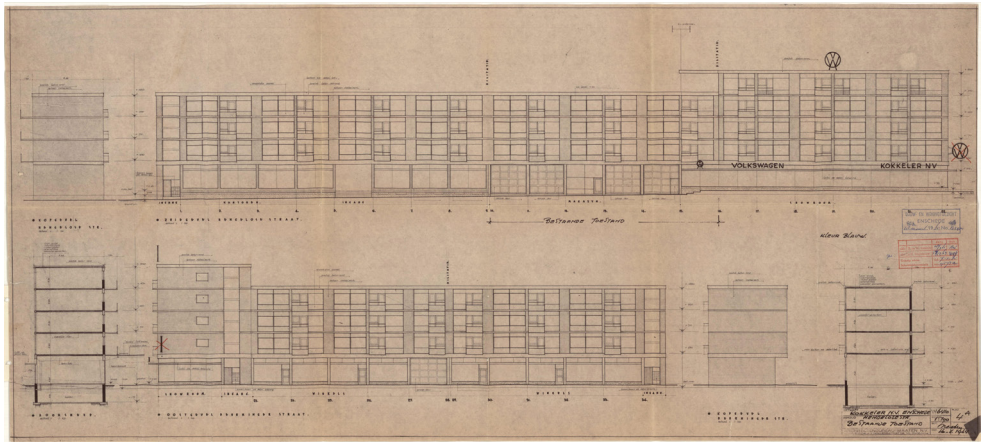

↓/↓↓ De gesloopte en herbestemde textielfabrieken in Enschede in 1965 en 1976. [SAE]

↓ Krantenkop uit Tubantia, 23 januari 1967. [SAE]

↓↓ Sloop van een deel van de gebouwen van textielfabriek van Heek & Co langs de Parallelweg, 1984. [SAE]

↓ Huisvesting en trefcentrum voor buitenlandse werknemers (later verbouwd tot studentenhuisvesting) uit 1975

↓↓ Ontwerptekeningen voor de huisvesting en het trefcentrum voor buitenlandse werknemers, Bureau Cannegieter, 1973. [SAE]

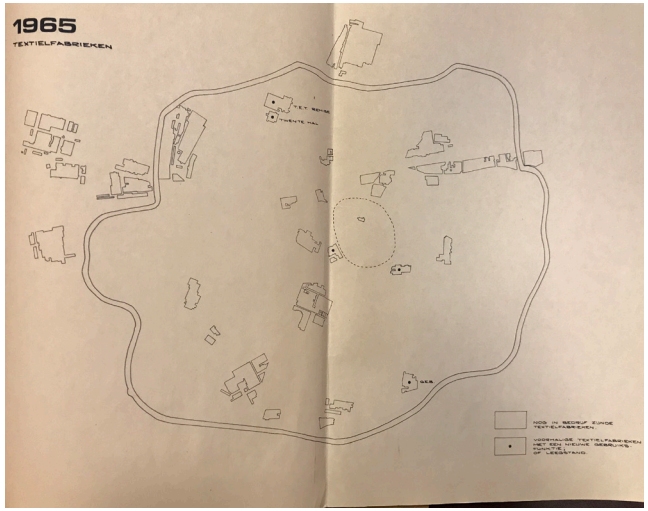

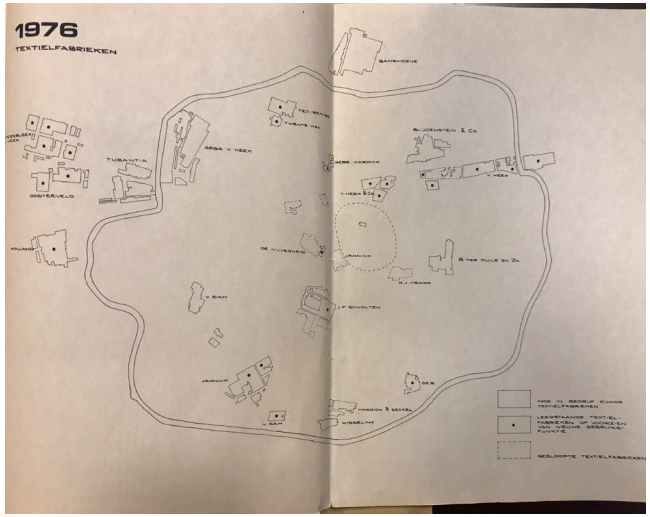

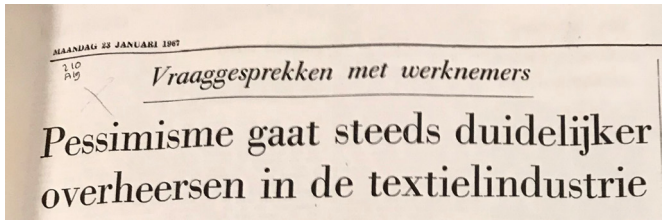
MAANDAG 23 JANUARI 1967

Vraaggesprekken met werknemers

Pessimisme gaat steeds duidelijker overheersen in de textielindustrie

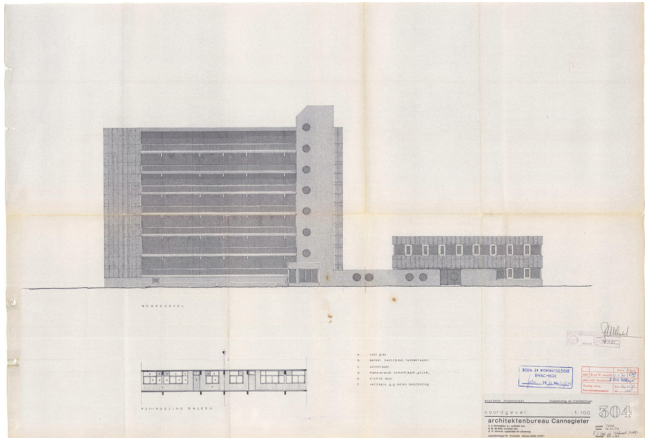

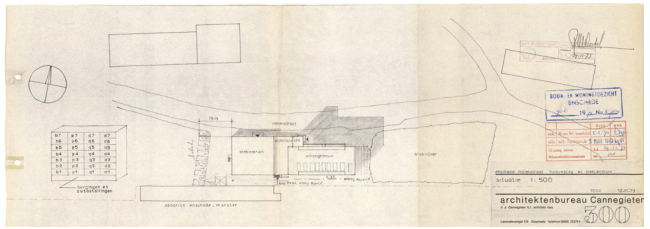

EPISODE 6 - NA 1967: TELOORGANG VAN DE TEXTIELINDUSTRIE

Zoals ooit de Belgische onafhankelijkheid het startschot vormde voor de uitbouw van Enschede als textielstad, zo luidde een externe geopolitieke factor ook het einde van de textielindustrie in. Na de oprichting van de Europese Economische Gemeenschap (EEG) in 1957, kreeg Enschede te maken met toenemende buitenlandse concurrentie. Vooral de lagelonenlanden vormden een grote bedreiging. In de jaren zestig stonden de kranten vol met noodoproepen van textielfabrikanten. Zo verscheen in 1967 een bericht in de *Twentsche Courant* over de nieuwjaarstoespraak van H.J. Geerkens, directeur van een van de grootste textielbedrijven in Enschede: Van Heek en Co Koninklijke Textielfabrieken. In dit bericht lichtte hij toe hoe de voorraden in 1966 waren toegenomen door een onverwachte afname in bestellingen. Ondanks de kleine verbeteringen ten opzichte van het jaar daarvoor, gaf het concern aan maatregelen te moeten treffen om faillissement te voorkomen.[31] Ook andere Nederlandse textielsteden, zoals Tilburg, kampten met grote problemen. De oplossing lag volgens velen bij de overheid. Zo vonden de medewerkers van de fabriek van Van Heek en Co weten dat de overheid de import van goedkope producten uit het buitenland aan banden moest leggen.[32] De noodoproepen mochten niet baten. In 1967 sloot van Heek & Co definitief de deuren.

WONINGEN VOOR GASTARBEIDERS

De laatste ontwikkeling aan de Molenstraat die te relateren is aan de textielindustrie, betreft de bouw van een woongebouw voor gastarbeiders. In de jaren vijftig was een tekort ontstaan aan arbeiderskrachten voor de textielindustrie en op grote schaal gastarbeiders uit onder Spanje en Italië naar Nederland werden gehaald. Het grootste deel van deze arbeiders was werkzaam in de textielindustrie. Eind 1970 werd door de gemeentearchitect A. Wagenaar een schetsplan opgesteld voor een woonflat met ontmoetingscentrum voor gastarbeiders uit Marokko, Spanje en Italië. Dit gebeurde in opdracht de Stichting Huisvesting Buitenlandse Werknemers (SHBW). Uiteindelijk werd in 1975 een flat gerealiseerd naar een ontwerp van architect Cannegieter, op een smal terrein tussen de Molenstraat en de spoorlijn, naast de blusvijver. Het gebouw van zeven verdiepingen bood ruimte aan woningen en daarnaast kwam een vleugel van twee bouwlagen met vier cafés voor Spanjaarden, Italianen, Turken en Marokkanen, een spreekkamer voor maatschappelijk werk, een bibliotheek-vergaderzaal en kantoor voor het beheer. Het woongedeelte was ingericht voor woongroepen van acht personen, met vier tweepersoonskamers, een woonkeuken. De voorzieningen waren afgestemd op de wensen van de bewoners; zo waren er bijvoorbeeld hurktoiletten. Halverwege de jaren tachtig – na de definitieve teloorgang van de textielindustrie – werd het pand verbouwd tot studentenhuisvesting.

OPRUIMING, WONINGBOUW EN KANTOREN

In de jaren zeventig was het verval van de textielindustrie in Enschede niet langer te stoppen. Veel leegstaande fabrieken werden één voor één opgekocht door de gemeente, waarna een deel werd verbouwd tot woningen. Het grootste deel werd echter gesloopt. Op de locatie van de gesloopte fabrieken werd woningbouw opgetrokken. Textielfabrieken waren niet de enige gebouwen die in het kader van de stadsvernieuwing tegen de vlakte gingen. Ook verwaarloosde villa's moesten het veld ruimen voor nieuwe ontwikkelingen. Een bekend voorbeeld is de sloop van Villa Kleiboer, een beeldbepalend gebouw tegenover de spoorwegovergang op de hoek van Molenstraat en de Deurningerstraat. De beeltenis van de villa is nog terug te vinden op talloze historische foto's en ansichtkaarten. Met de vrijkomende ruimte werd een flinke schaalvergroting ingezet, zoals de verbreding van de Hengelosestraat maar ook de bouw van grote flats en kantoorgebouwen. Op de kruising van de Niermansgang en de Molenstraat stond voorheen de bandenfabriek van de gebroeders Hardick. In 1978 werd de fabriek gesloopt ten behoeve van een nieuw woningbouwcomplex: 't Hardick (1978), ontworpen door Bouwontwerpgroep Beltman Vanwaalwijk Ellenbroek Kieft van Tussenbroek b.v. Architecten en ingenieurs. Hiermee werd een karakteristiek jarenzeventigwoongebouw aan het gebied toegevoegd. Het complex heeft een getrapte opbouw en is tegen het voormalige kantoorgebouwtje van Hardick aan aangebouwd. Het terrein voor het woongebouw, waar voorheen villa Kleiboer stond, is ingevuld als plantsoen. Naast het woongebouw bevond zich een machinefabriek van Bruningmeyer op de kruising van de Molenstraat en de Niermansgang. In 2018 werd dit complex voor een groot gedeelte gesloopt. Op deze locatie, naast de woningen van 't Hardick, worden momenteel nieuwbouwwoningen opgetrokken. Een ander woongebouw uit deze periode was de flat Eendracht 2000 aan de Hengelosestraat, opgeleverd in 1977. Deze woontoren van twaalf verdiepingen werd in 2004 volledig gestript tot casco en verhoogd, waardoor het gebouw niet meer oogt als een woontoren uit de jaren zeventig. De grootschalige ingrepen in de Molenstraat waren geen onderdeel van één stedenbouwkundige visie voor het hele gebied. Dit soort plannen waren er wel, bijvoorbeeld het 'Cityplan' van de architectengroep E-'68. In dit – niet uitgevoerde – plan zou de Molenstraat volledig worden rechtgetrokken en onderdeel worden van een vierkante ringweg. De bestaande bebouwing zou volledig worden gesloopt om plaats te maken voor een wand van

↓ Krantentenartikel uit Tubantia van 19 november 1971 waarin de sloop van villa Kleiboer wordt aangekondigd. [SAE]
↘ Verbreding kruising en spooroverang, met boven villa Kleiboer, aangeduid als ‘pension’, 1965. [SAE]

↓ Sloop oude fabriekscomplex Hardick aan de Niermansgang, 1978. [SAE]
↓↓ Machinefabriek Bruningmeyerin 1978, gesloopt in 2018. [SAE]

gemeentelijk voorlichtingsbureau
markt 31 tel. (05420) 24961
enschede

datum: 19-11-71 nr.:
bron: Tw. Courant

Gemeente betaalt plm. drie ton

Binnenkort afbraak van pand Kleiboer

Enschede — Via een onteigeningsprocedure kan de gemeente Enschede per 1 januari aanstaande beschikken over het kapitale en historische pand Jac. Kleiboer op de hoek van de Deurningerstraat en de Molenstraat. De verwervingskosten bedragen ongeveer 300.000 gulden. Het is de bedoeling van het gemeentebestuur deze (in verkeerstechnische zin althans) „sta-in-de-weg" op korte termijn af te breken.

Ongeveer gelijktijdig met de afbraak van het pand Kleiboer wordt aan de Molenstraat ook het voormalige woonhuis van de dierenarts Breukink afgebroken, die naar de Laaressingel is verhuisd. Eerder al is, zoals bekend, het Hotel Twente daar tegen de vlakte gegaan.

Als straks alles met de grond is gelijkgemaakt, wordt de hoek Molenstraat - Deurningerstraat zodanig in noordelijke richting verlegd, dat de nieuwe roolijn tussen het pand van de fa. Hardick aan de Deurningerstraat komt te lopen.

De gemeente zou graag zien, dat deze „lege ruimte" te zijner tijd opgevuld wordt met een winkelgalerij met daarboven woningen.

Geschiedenis

Het binnenkort af te breken pand heeft een lange geschiedenis achter de rug. Het gebouw dateert van vér voor de eeuwwisseling en werd aanvankelijk gebruikt als kantoorruimte voor de toenmalige textielfabriek fa. Stroink en Co. Toen deze firma in 1894 werd geliquideerd, is het pand verbouwd tot villa voor de familie Abraham Ledeboer.

In 1936 kwam het gebouw vrij. Organisator Jac. Kleiboer trok er als huurder in. Hij gebruikte het om er de kantoren voor de expositie „Het Volle Profijt" in onder te brengen. In 1937 werd het gebouw als pension ingericht, in 1939 werd Jac. Kleiboer eigenaar. De heer Jac. Kleiboer heeft ons desgevraagd meegedeeld, dat in juni de laatste bewoners van zijn pand vertrokken zijn. „Alles is tot in de puntjes opgelost. Er woont nu alleen nog een huisbewaarster, die binnenkort naar haar eigen woning teruggaat".

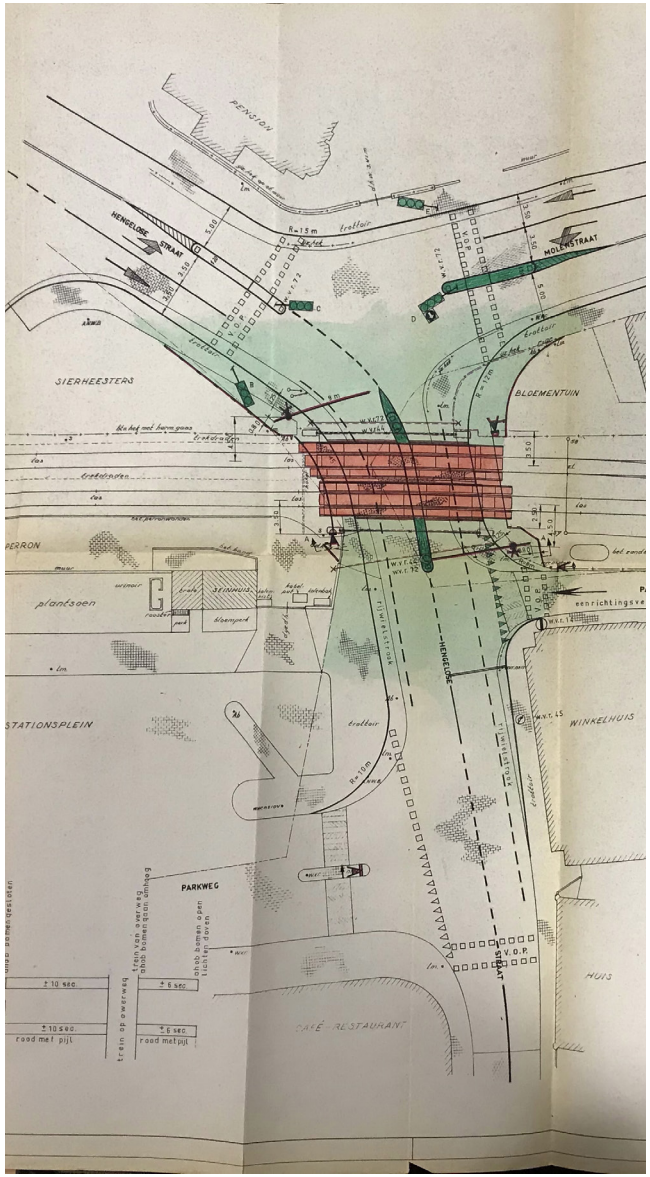

↓ Geveltekening van wooncomplex 't Hardick, 1977. [SAE]
↓↓ Wooncomplex 't Hardick op de hoek van de Niermansgang en de Molenstraat.

kantoorgebouwen tussen de Molenstraat en het spoor.[33]

SCHAALSPRONG EN STADSREPARATIE

De Molenstraat had vanaf het begin van de twintigste eeuw een bescheiden dienstencentrum, maar de industrie bleef beeldbepalend. Nu kwam hier verandering. Lege plekken werden opgevuld met grote kantoor- en woongebouwen. De gebouwen van textielfabrikant Menko werden gesloopt voor de bouw van een nieuw kantoor van de Dienst Openbare Werken en Volkshuisvesting in 1982. Dit gebouw genaamd 'de Noordmolen' was een ontwerp van de Ingenieurs Architecten Associatie en werd pal naast een het rijtje herenhuizen uit 1905 (Molenstraat 30-36) gesitueerd. De bouwhausse zette zich voort in de jaren negentig, met de bouw van de nieuwe kantoren van de Belastingdienst (1996 en 2002) aan de Brandweerstraat. In 2001 werd kwam het nieuwe Stadskantoor tot stand aan de Hengelosestraat naar een ontwerp van de Architecten Cie. Deze kolossale gebouwen luidden een flinke schaalsprong in. Tegelijkertijd kwam er begin jaren negentig ook meer aandacht voor de waarde van het cultureel erfgoed, met onder meer het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) als aanjager. In het MIP werden onder meer de overgebleven villa's aan de Molenstraat en Hengelosestraat als waardevol aangewezen, waarna de gemeente besloot deze gebouwen te restaureren. Tegenwoordig staat dit rijtje villa's enigszins wezensvreemd tussen de kantoorkolossen. Aan de Hengelosestraat vinden we een interessante stadsreparatie: een nieuwbouwvilla aan de Hengelosestraat 48 uit 2004. Deze postmoderne villa verwijst met de timpaan, dakvorm en pilasters duidelijk naar 'Zorgvlied', een dependance van het voormalige stadhuis van Lonneker die op deze plaats stond.

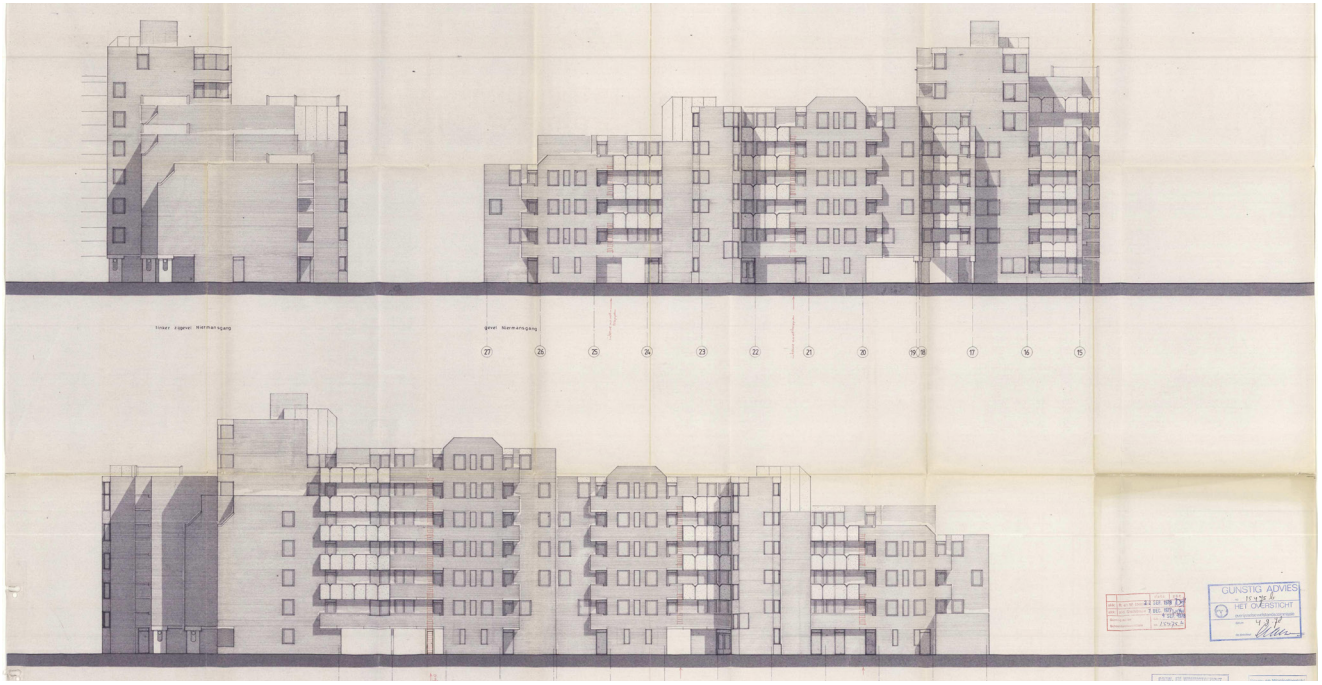

↓ Flat ‘De Eendracht 2000’ tegenover garage Kokkeler, Hengelosestraat, 1979-1981. Deze flat werd in 2004 gestript en gerenoveerd. [SAE]

↘ Het Cityplan van de architectengroep E-’68. In dit plan zou de Molenstraat volledig worden rechtgetrokken en onderdeel van een vierkante ringweg. Dit plan werd niet uitgevoerd. [Tubantia, 4 april 1971]

↓ Het stadskantoor in aanbouw tussen de Hengelosestraat en het Stationsplein, 2000. [SAE]

↓/↓↓ Ontwerptekeningen voor de Dienst Openbare Werken en Volkshuisvesting ('de Noordmolen'). [SAE]

↓ Bouwterrein waar de Noordmolen gebouwd wordt, eind jaren zeventig. [SAE]

↓/↓↓ Voor en na: het gesloopte Zorgvlied [SAE] en de nieuwbouwvilla uit 2004.

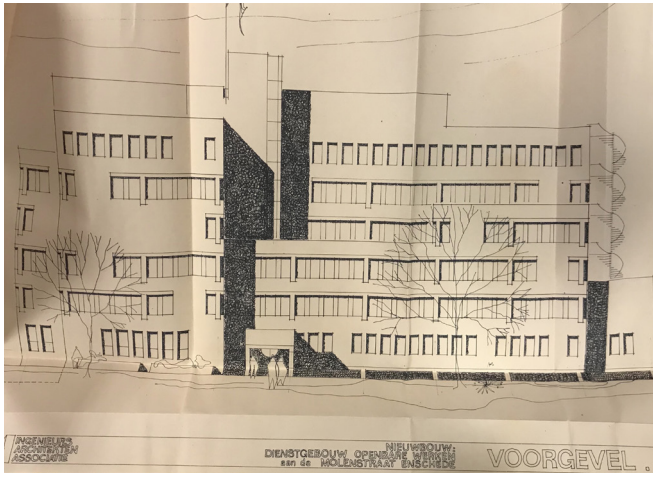

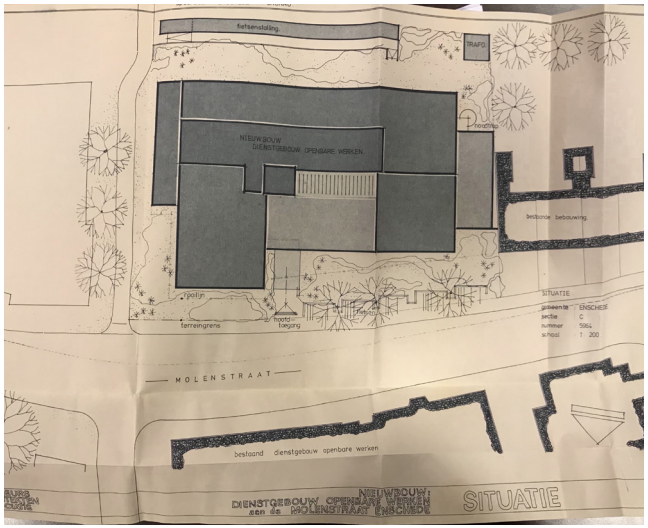

TIJDLIJN

Legenda:

- Episode 1
- Episode 2
- Episode 3
- Episode 4
- Episode 5
- Episode 6

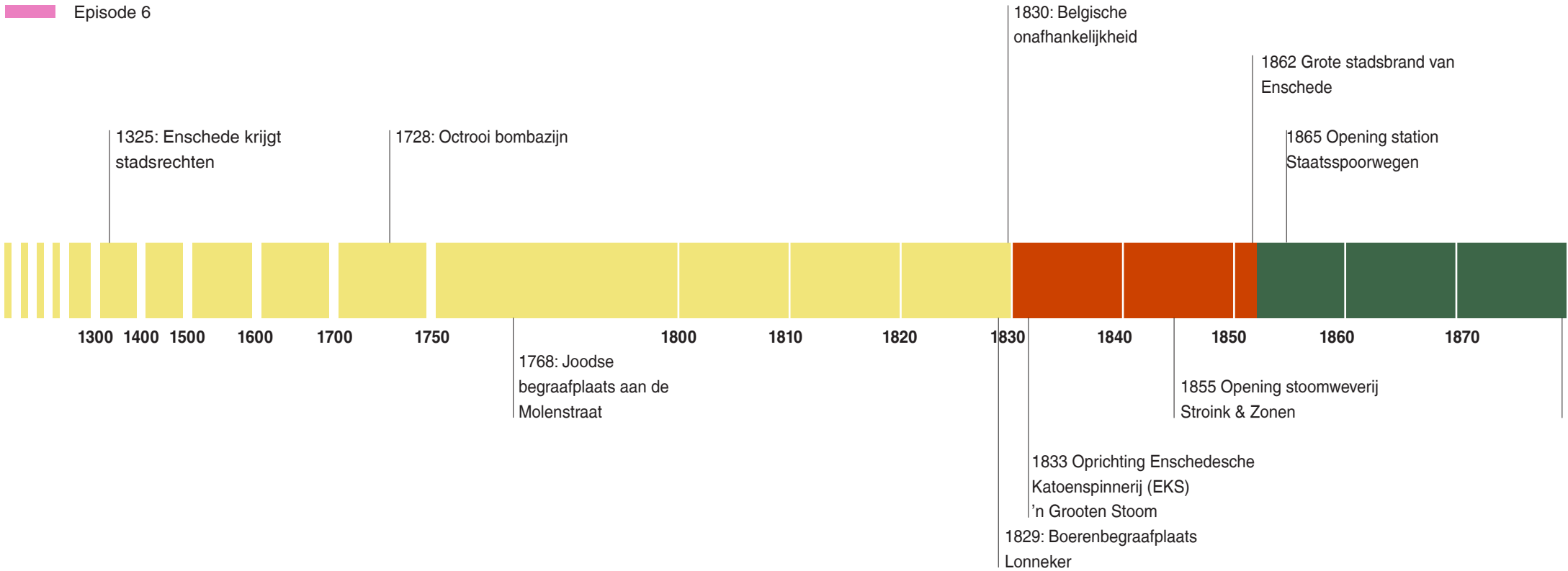

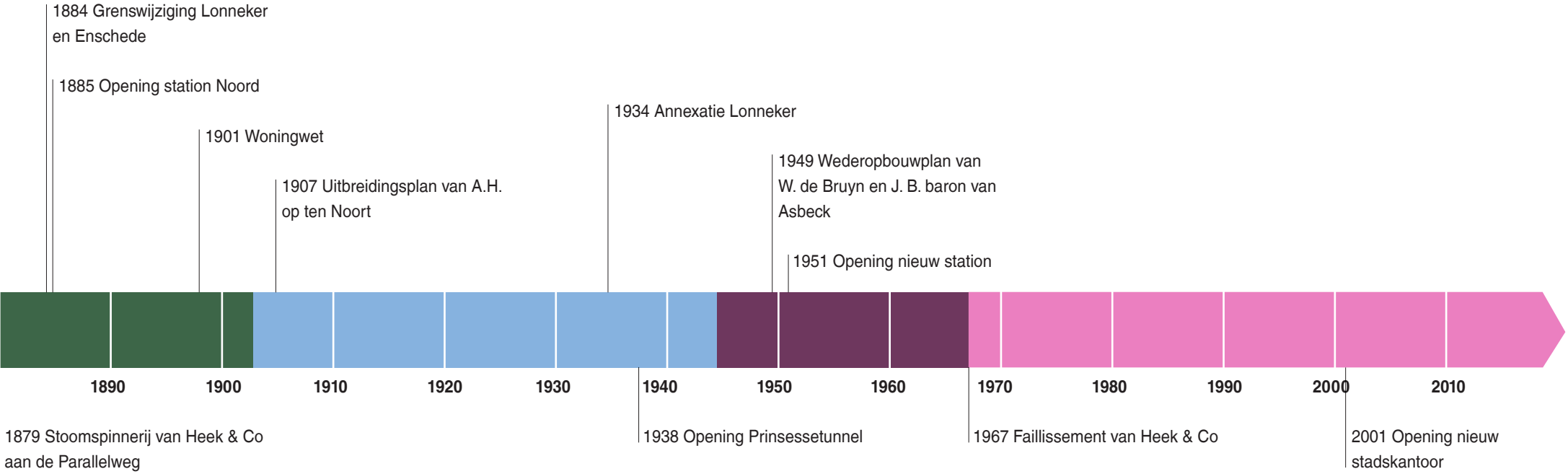
1884 Grenswijziging Lonneker en Enschede
1885 Opening station Noord
1901 Woningwet
1907 Uitbreidingsplan van A.H. op ten Noort
1934 Annexatie Lonneker
1949 Wederopbouwplan van W. de Bruyn en J. B. baron van Asbeck
1951 Opening nieuw station
1890
1900
1910
1920
1930
1940
1950
1960
1970
1980
1990
2000
2010
1879 Stoomspinnerij van Heek & Co aan de Parallelweg
1938 Opening Prinsessetunnel
1967 Faillissement van Heek & Co
2001 Opening nieuw stadskantoor

2

PALETKAART EN KERNWAARDEN

KERNWAARDEN

MIDDELEEUWSE VERBINDINGSROUTES MET MARKANTE HOEKEN

Het oudste erfgoed aan de Molenstraat en de Hengelosestraat zijn de straten zelf. Ze werden al als veldweg ingetekend op de zestiende-eeuwse stadsplattegrond van Jacob van Deventer. Hoewel het tracé van de wegen meerdere malen is aangepast, verbreed en deels rechtgetrokken, herinnert het slingerende verloop van de straat nog altijd aan deze geschiedenis. De bebouwing langs de Molenstraat en de Hengeloseweg is zelden kaarsrecht maar voegt zich naar deze rooilijn. We zien interessante hoekoplossingen en geknikte gevels, zoals bij het Rijksbelastingkantoor, de brandweerkazerne, het woongebouw op de hoek van de Deurningerstraat en het voormalige gebouw van de Dienst Gemeentewerken aan de Molenstraat 25. Bij nieuwe ontwikkelingen is het wenselijk dat er zuinig met deze markante hoeken en geknikte gevels wordt omgesprongen. Tegelijkertijd biedt deze kernwaarde ook concrete aanknopingspunten voor nieuwe gebouwen. Accentueer de slingerende rooilijnen en vermijd lange, kaarsrechte gevels.

LEVENDIGE BUURT MET VEELZIJDIG GEBRUIK

Hoewel het gebied vaak is veranderd, is er één constante factor: het multifunctionele gebruik. Van oudsher werd hier gewoond en gewerkt en daar kwam met de industriële revolutie geen verandering in. Inmiddels heeft het gebied rondom de Molenstraat zich ontwikkeld tot dienstencentrum met tal van gemeentelijke functies. Tegelijkertijd wordt er gewoond, eerst in herenhuizen en villa's, nu in appartementen en grondgebonden woningen. Deze rode draad kan doorgetrokken worden naar de toekomst. Zet in op verschillende functies, denk aan wonen voor verschillende doelgroepen en grote én kleine bedrijven naast gemeentelijke diensten. Voorkom dat het gebied verwordt tot een zielloos kantorenpark. Door in te zetten op een levendige mix, kan de gemeente de bezieling van dit gebied behouden.

SCHAALSPRONGEN EN PATCHWORK STEDENBOUW

Het is opvallend dat de Molenstraat en omgeving in uitbreidingsplannen vaak min of meer buiten beschouwing werd gelaten. In de twintigste-eeuwse uitbreidingsplannen werd de blik vooral gericht op het terrein achter de Molenstraat waar Enschede kansen zag om nieuwe woonwijken te stichten. Door de jaren heen is veel ad hoc gesloopt en gebouwd, maar een aantal oudere gebouwen heeft standgehouden. Vanaf de jaren zeventig sloeg de stadsvernieuwing toe, waardoor veel is gesloopt, maar ook grote contrasten ontstonden. Kantoorkolossen werden vlak naast herenhuizen en villa's geplaatst, zonder zachte overgang. Zo staat aan de Molenstraat 12 een smal en ragfijn gedetailleerd winkelpandje uit het begin van de twintigste eeuw, ingeklemd tussen moderne monolithische bebouwing. Elke periode heeft sporen in het gebied achtergelaten. Een aanbeveling is om bij nieuwe ontwikkelingen in te zeten op het behoud van deze historische gelaagdheid, en daarbij de naoorlogse laag niet uit het oog te verliezen.

HUIZEN WORDEN KANTOREN, FABRIEKEN WORDEN WONINGEN

Voor de naoorlogse stadsvernieuwing werden de verschillende functies in het gebied op een eenduidige manier vormgegeven door middel van een villatypologie. Zo had het gemeentehuis van Lonneker het voorkomen van een villa, maar ook het kantongerecht en het oude kantoor van de Dienst Gemeentewerken. Na de oorlog vond al snel een schaalvergroting plaats, waarmee afscheid werd genomen van deze typologie. Wel kregen de villa's van textielbaronnen veelal een nieuw leven als kantoor. Tijdens dit onderzoek vonden we tal van verbouwingen waarbij woningen kantoren werden, maar ook omgekeerd. Een fraai voorbeeld van vroege herbestemming is het complex van Van Heek & Co, dat een nieuw leven kreeg als appartementengebouw. Enschede is een van de eerste gemeenten die aan de slag ging met het herbestemmen van industrieel erfgoed. Koester deze traditie en zoek oplossingen voor nieuwe problemen in bestaande gebouwen, of in niet voor de hand liggende typologieën.

ONDERNEMERSCHAP EN SLOOPDRIFT

Het gebied rondom de Molenstraat en de Hengelosestraat is exemplarisch voor de ondernemersmentaliteit die kenmerkend is voor Enschede. Daarbij ligt de nadruk op vooruitgang en een stad die zich continu opnieuw moet uitvinden, na stadsbranden, bombardementen en de teloorgang van de textielindustrie. Ondernemers bouwden hun fabrieken en hun huizen langs de spoorlijn en op het moment dat de machines en/of de gebouwen waren verouderd, werd het geheel zonder pardon vervangen. Wat opvalt is dat deze mentaliteit nog doorwerkt tot op de dag van vandaag. De sloophamer is in de Molenstraat en de Hengelosestraat vlijtig ter hand genomen om zo de vooruitgang ruim baan te bieden. Voor toekomstige ontwikkelingen is bewustwording van dit soort processen zinvol. Juist door in te zetten op een ontwikkeling mét behoud van het karakter, kan meerwaarde aan dit bijzondere stukje Enschede worden toegevoegd.

ARCHEOLOGISCHE VERWACHTINGSKAART
[BAAC]

Legenda

Archeologische monumenten
- Terrein van zeer hoge archeologische waarde, beschermd (2)
- Terrein van zeer hoge archeologische waarde (0)
- Terrein van hoge archeologische waarde (6)
- Terrein van archeologische waarde (0)

Archeologische verwachting
- hoge verwachting
- middelhoge verwachting
- lage verwachting
- onbekend
- water

Bodemverstoringen
- egalisaties
- vergravingen
- afgravingen
- ophogingen
- verleende ontgrondingsvergunningen

Overig
- Gemeentegrens
- Wegen
- Percelen

Archeologische vindplaatsen
- onbekend
- Paleolithicum
- Paleolithicum-Mesolithicum
- Paleolithicum-Neolithicum
- Paleolithicum-IJzertijd
- Mesolithicum
- Mesolithicum-Neolithicum
- Neolithicum
- Neolithicum-Bronstijd
- Neolithicum-IJzertijd
- Bronstijd
- Bronstijd-IJzertijd
- Bronstijd en jonger
- IJzertijd
- IJzertijd-Romeinse tijd
- Romeinse tijd
- Romeinse tijd-Middeleeuwen
- Middeleeuwen
- Middeleeuwen-Nieuwe tijd
- Nieuwe tijd

Cultuurhistorische elementen
- Hoeven
- Versterkte hoeven
- Windmolens
- Watermolens
- Landweren
- Bleken

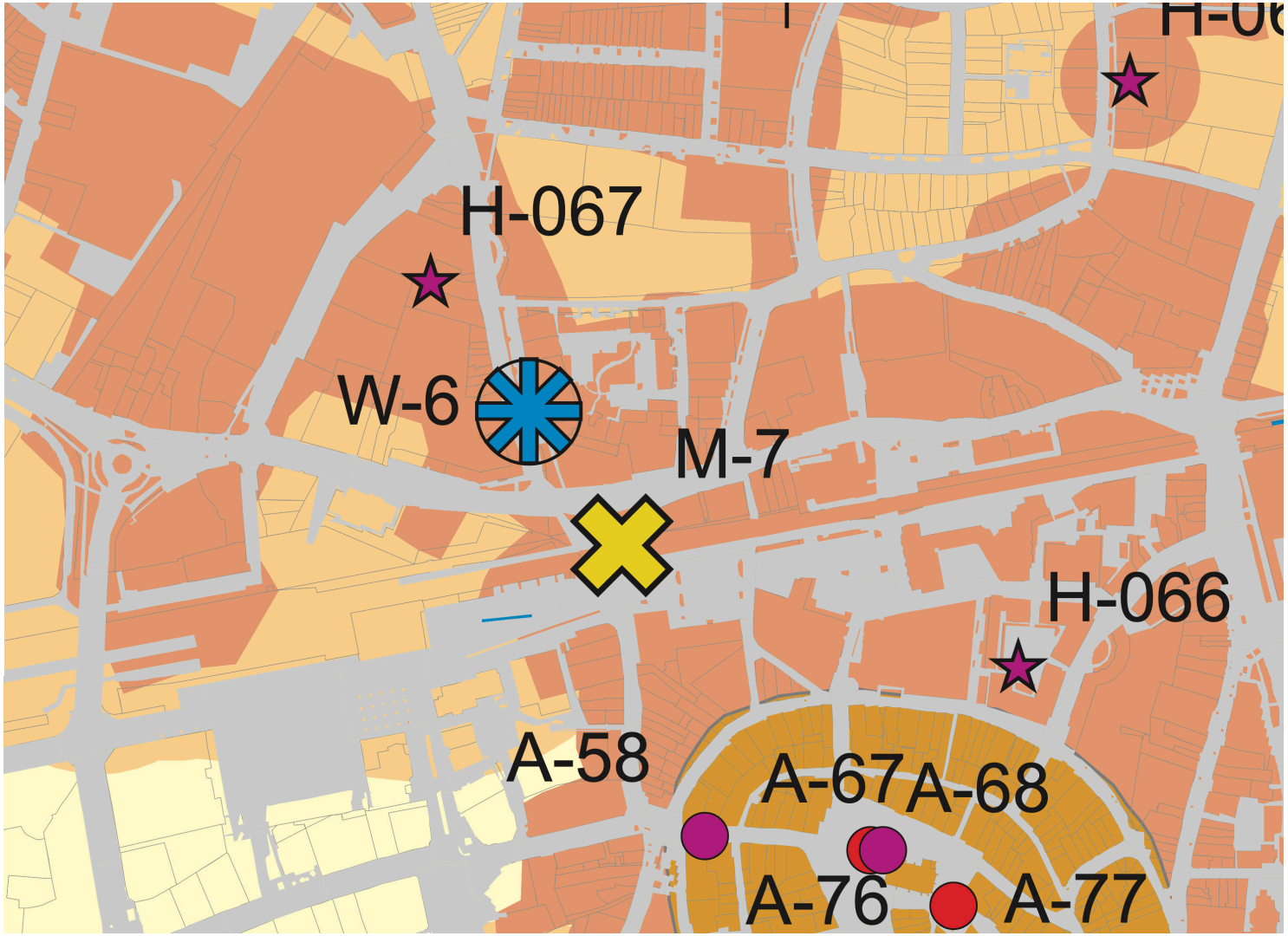

ERFENISSENKAART

Legenda:

- Episode 1
- Episode 2
- Episode 3
- Episode 4
- Episode 5
- Episode 6

Villa van textielbaron C. van Heek

Inbreiding jaren ‘70 appartementencomplex

Boerenbegraafplaats van Lonneker

Overheidsgebouwen, vormgegeven als villa’s. Kantongerecht en Dienst Gemeentewerken

Bijzondere functies: huisvesting voor gastarbeiders

Hoek van Stadswigbold Enschede

Het oude gemeentehuis van Lonneker

Van Heek&Co: het laatst overgebleven textielcomplex en vroeg voorbeeld van herbestemming

21e-eeuwse stadsreparatie

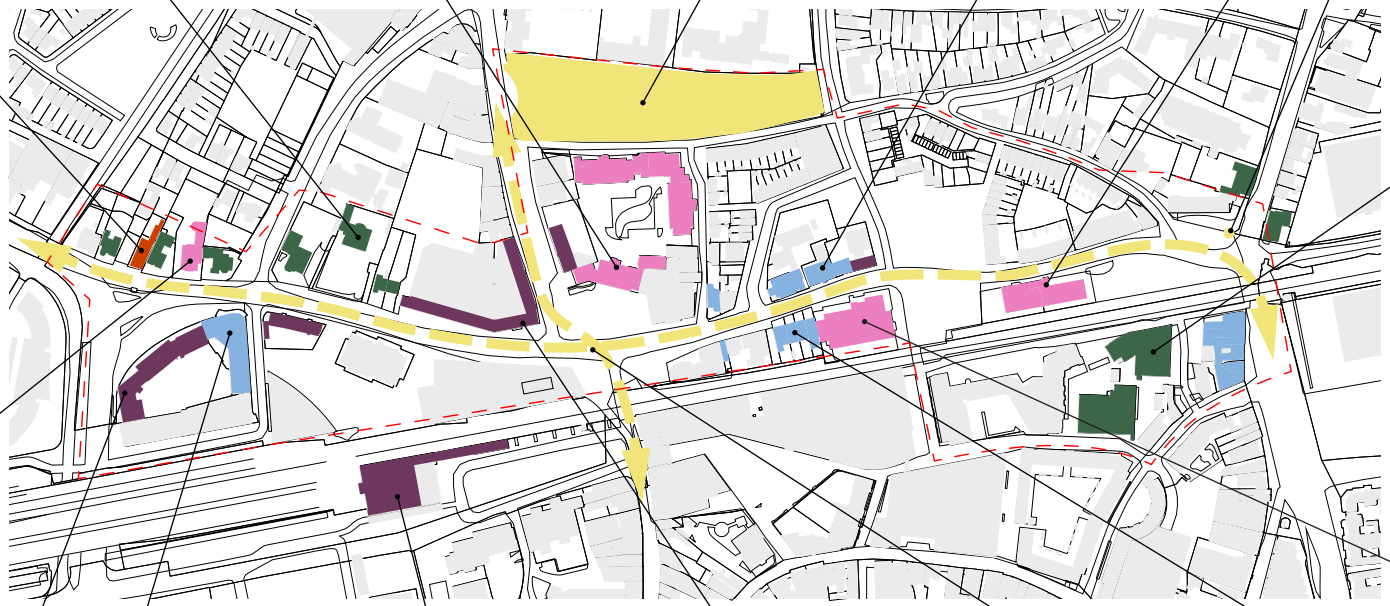

De Noordmolen, schaalvergroting en stadsvernieuwing in de jaren tachtig

Brandweerkazerne als beeldbepalend hoekgebouw met toren.

Zeldzame architectuur: overheidsgebouwen uit de jaren veertig.

Molenstraat wordt in 1951 onderdeel van het stationsgebied.

Markante hoekoplossingen, flatgebouw uit 1963

Middeleeuws kruispunt

Wonen op stand, herenhuizen uit 1905

WAARDENKAART

Toelichting zie p.53

WAARDERINGSKAART

Legenda:

- Rijksmonument
- Gemeentelijk monument
- Karakteristiek pand
- Potentieel gemeentelijk monument
- Potentieel karakteristiek pand
- Potentieel monumentaal groen
- Potentieel karakteristiek groen
- Waardevolle structuur
- Waardevolle zichtlijn
- Karakteristiek hoogteaccent

WAARDERINGSKAART

In deze kaart (zie p.52) zijn de beschermde objecten in kaart gebracht en aangevuld met objecten en structuren die voor bescherming in aanmerking komen. Zo zijn panden aangegeven die vanuit de gemeente het predicaat ‘karakteristiek’ hebben, maar wat ons betreft in aanmerking komen voor een monumentenstatus. Daarbij zijn nieuwe potentiële monumentale en karakteristieke gebouwen toegevoegd. Ook is gekeken naar monumentaal en karakteristiek groen en waardevolle structuren en zichtlijnen. De gebiedsbiografie en de kernwaarden van het gebied waren leidend bij deze waardering.

Waardevolle structuren
1. Hengelosestraat
2. Molenstraat
3. Korte Hengelosestraat
4. Deurningerstraat
5. Oldenzaalsestraat
6. Spoortracé

Rijksmonumenten
7. Dokterswoning, Hengelosestraat 42
8. Villa, Hengelosestraat 40
9. Sint-Jozefkerk, Oldenzaalsestraat 115

Gemeentelijke monumenten
10. Villa, Hengelosestraat 60
11. Voormalig gemeentehuis Enschede, Hengelosestraat 52
12. Villa, Hengelosestraat 50
13. Villa, Hengelosestraat 46
14. Voormalige sociale dienst, Hengelosestraat 67-71
15. Herenhuizen, Hengelosestraat 36-38
16. Kantongerecht, Molenstraat 23
17. Herenhuizen, Molenstraat 30-36
18. Station Enschede
19. Voormalig complex van Heek & Co, Parallelweg
20. Woonhuizen, Oldenzaalsestraat 110-112
21. Boerenbegraafplaats

Karakteristieke panden
22. Woonhuizen, Molenstraat 13-15, Visserijstraat 1
23. Voormalig gebouw Dienst Gemeentewerken, Molenstraat 25-27
24. Woningen Oldenzaalsestraat 93-103
25. Voormalige pastorie Oldenzaalsestraat 113
26. Niermansgang 2
27. Niermansgang 9

Potentiële gemeentelijke monumenten
28. Brandweerkazerne, Hengelosestraat 77
29. Belastingkantoor, Hengelosestraat 75
30. Woningen, kantoren garage Hengelosestraat/ Deurningerstraat
31. Voormalig kantoor Hardick, Deurningerstraat 2-6
32. Hoekpand Molenstraat 85
33. Winkel/woonpand, Molenstraat 12

Potentieel karakteristieke panden
34. Woningbouw ’t Hardick
35. Kantoor Dienst Gemeentewerken
36. Huisvesting gastarbeiders/studenten
37. Reconstructie Sanders IJzergieterij
38. Niermansgang 11
39. Deurningerstraat 8-12

Potentieel monumentaal groen
40. Voorterrein Hengelosestraat 40

Potentieel karakteristiek groen
41. Voorterrein bij de Brandweerkazerne
42. Voormalige locatie van Villa Kleiboer
43. Voortuinen herenhuizen
44. Voormalige locatie van blusvijver en moestuinen

Waardevolle zichtlijnen
45. Zicht vanaf kruising Hengelosestraat - De Ruyterlaan op dokterswoning
46. Zicht over Raiffeisenstraat op kantoor Belastingdienst
47. Zicht vanaf stationszijde op Hengelosestraat 40
48. Zicht vanaf kruispunt Molenstraat - Korte Hengelosestraat - Deurningerstraat in 4 richtingen
49. Zicht vanaf Molenstraat op fabriekscomplex Heek & Co
50. Zicht vanaf Oldenzaalsestraat op hoek Molenstraat - Nieuwe Schoolweg

Karakteristieke hoogteaccenten
51. Toren stationsgebouw
52. Toren brandweerkazerne
53. Toren St. Jozefkerk

BIJLAGE WAARDERING

Woningen, kantoren en garage Hengelosestraat/ Deurningerstraat
Bouwjaar: 1963
Architect: Veth en Maaten
Dit gebouw is van stedenbouwkundige en architectuurhistorische waarde, vanwege het ritme in de gevel door de afwisseling van raampartijen en balkons en de geraffineerde hoekoplossing met schoorsteenelement en driehoekige balkons. Het gebouw is kenmerkend voor de naoorlogse periode en is opgetrokken uit een combinatie van beton en baksteen. De schaal en maat is passend aan de Hengelosestraat en het gebouw kent een interessante mix van een garage, woningen en een open winkelplint. Stedenbouwkundig vormt het gebouw een naoorlogs ensemble aan de Deurningerstraat met Deurningerstraat 2-6, het voormalige kantoorpand van de gebroeders Hardick en het blokje met woningen en winkels aan de Deurningerstraat 8-12.

Woningbouw 't Hardick
Bouwjaar: 1978
Architect: Beltman Vanwaalwijk Ellenbroek Kieft van Tussenbroek b.v. Architecten en ingenieurs
Dit woongebouw vormt een intermediair tussen de verschillende schalen aan de Molenstraat en de Hengelosestraat. Het gebouw heeft een stedenbouwkundige waarde als grootschalig woongebouw dat de indruk wekt van een geleidelijk gegroeid stukje stad. Dit komt onder meer tot uitdrukking door enkele blinde hoeken, de gelede gevel en de getrapte bouwhoogten. In het hart van het complex ligt een aantrekkelijk groen binnenterrein. Architectuurhistorisch voegt dit gebouw een onmiskenbare jarenzeventiglaag toe aan deze straat waar verschillende perioden en stijlen bij elkaar komen.

Kantoorgebouw de Noordmolen
Bouwjaar: 1982
Architect: de Ingenieurs Architecten Associatie
De waarde van het gebouw zit vooral in de stedenbouwkundige schaalsprong, die vanaf de jaren zeventig in het gebied plaatsvond. De raampartijen geven ritme aan de gevels en het geheel is uitgevoerd in een typerende jarentachtigarchitectuur. Het volume kent een getrapte opbouw en sluit hierdoor aan op de oudere bebouwing aan de Molenstraat. Voor dit gebouw geldt het adagium: werk met wat er is. Aanpassen mag en kan, maar met oog op de schaal, de maatvoering en de aansluiting op de omliggende bebouwing.

Bestaand patina
Voor het groen, maar ook de kunst in de openbare ruimte geldt: koester wat je hebt. Dit geldt bijvoorbeeld voor het groen aan de voorkant van de brandweerkazerne en voor woongebouw 't Hardick, maar ook voor de plastiek aan de gevel van Molenstraat 22 en het reliëf van de Dienst Gemeentewerken dat verplaatst is naar het interieur van de Noordmolen. De twee wigboldpalen die de oude stadsgrenzen van Enschede markeren, vormen een waardevolle aanvulling op het gebied. Met het koesteren van bestaande waarden kan ook het immateriële erfgoed worden aangeduid. Gebruik nieuwe opgaven om vergeten identiteitsdragers opnieuw in te zetten, zoals de koeltoren, de moestuinen en de bijzondere woonvormen voor gastarbeiders.

3

RUIMTELIJKE ANALYSE VAN DRIE DEELGEBIEDEN

↓ Luchtfoto met het station en daarachter het belastingkantoor, begin jaren vijftig. [SAE]
↓ De brandweerkazerne in 2020.

↓↓ Situatietekening uit 1986 met de brandweerkazerne en het belastingkantoor. [SAE]

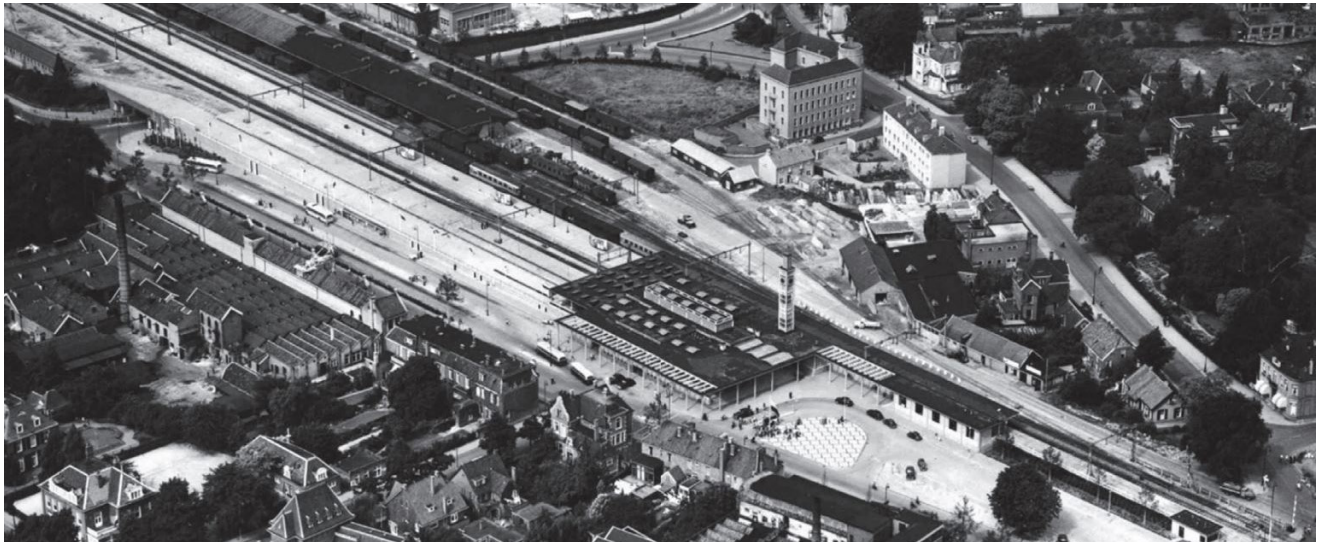

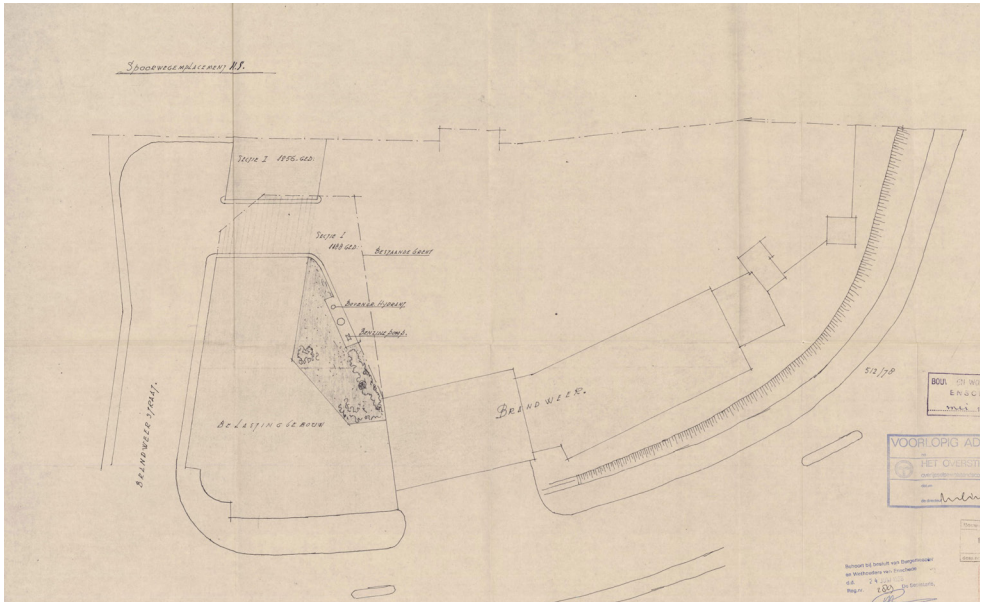

DEELGEBIED 1: BRANDWEERKAZERNE

↓ Vogelvlucht van deelgebied 1 [Google Maps]
↓↓ De brandweerkazerne in 2020.

De locatie van de Brandweerkazerne had tot de aanleg van de Prinsessetunnel in 1938 het karakter van een restgebied, ingeklemd tussen de emplacementen van twee stations. Het perceel kreeg vorm doordat er met de aanleg van de tunnel een drukke driehoekskruising ontstond met een uitvalsweg richting het centrum. Het perceel werd daardoor een beeldbepalende locatie waar in 1941 het nieuwe gebouw van de rijksbelastingdienst verrees naar ontwerp van rijksbouwmeester Gustav Cornelis Bremer. Hij ontwierp een monumentaal hoekpand met twee vleugels die haaks op elkaar staan en samenkomen aan de Brandweerstraat in een ronde hoek met een kegeldak. Het gebouw was op dat moment een van de grotere en beeldbepalende gebouwen in deze omgeving. Na de oorlog kwam hier in 1952 de brandweerkazerne bij. De Molenstraat en de Hengelosestraat worden gekenmerkt door een kronkelend tracé en van oudsher sloot de bebouwing aan op deze rooilijn. In het perceel van de brandweerkazerne wordt de straatwand geaccentueerd door verschillende bouwvolumes van afwisselende hoogtes. De architectuur richt zich op de hoeken, met de ronde hoekafsluiting van de belastingdienst en de toren van de brandweerkazerne.

De brandweerkazerne kreeg in 1989 een nieuwe vleugel, waardoor enigszins afbreuk wordt gedaan aan de zeggingskracht van de toren. Mede versterkt door de twee in 1996 en 2002 gerealiseerde flinke kantoorgebouwen aan de spoorkant van het perceel die boven de brandweerkazerne uittorenen. Daarnaast is door deze ingreep het U-vormige volume met een duidelijke achterzijde getransformeerd in een gesloten bouwblok met een doorgaande wand langs de spoorlijn.

Kenmerkend voor dit perceel is de sculpturale architectuur die volledig gedicteerd wordt door de stedenbouwkundige context. De gebouwen buigen mee met de rooilijn van de weg of volgen het tracé van de spoorlijn en in de architectuur ligt de nadruk op hoek- en hoogteaccenten.

Karakteristiek

- Infrastructureel knooppunt aan het spoor met directe verbinding naar de binnenstad, omringd door wegen, prominent gelegen naast de Prinsessetunnel.
- Markante hoekgebouwen met hoogteaccenten en geknikte gevels, meebuigend met de straat.
- Veranderd van open bouwblok met achterzijde in gesloten bouwblok met alzijdige uitstraling.
- De brandweerkazerne en het belastingkantoor zijn afzonderlijk en als stedenbouwkundig ensemble van cultuurhistorische waarde.
- Ook het voorterrein van de brandweerkazerne is karakteristiek als waardevolle groene contramal van de gebouwen.

↓ Spoorwegovergang Hengelosestraat-Molenstraat met op rechts op de hoek van de Molenstraat de politiepost en daar tegenover hotel-café-restaurant Twenthe, 1943-1945. [SAE]

↓↓ Hotel Restaurant Zwijnenberg aan de Molenstraat 20 op de hoek met de Kloosterstraat, 1905. [Enschedeinansichten.nl]

↓/↓↓↓ Molenstraat 12, jaartal onbekend

↓ Advertentie van herenkapsalon Martin, 27 maart 1971 in Tubantia.

↓↓ Bouwtekening van Molenstraat 12, 1920. [SAE]

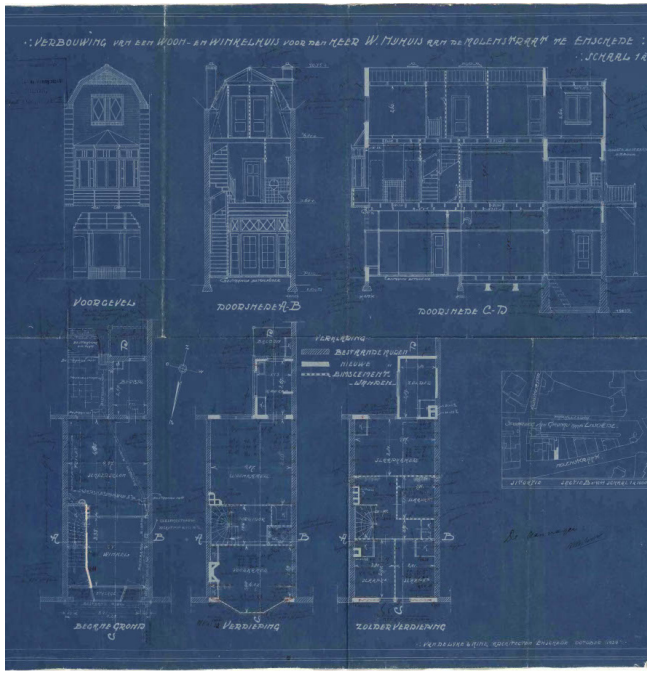

DEELGEBIED 2: HOEK MOLENSTRAAT

↓ Vogelvlucht van deelgebied 2 [Google Maps]
↓↓ Molenstraat 12 en gevelwand met Molenstraat 12.
↓↓↓ Situatie van 1913. [SAE]

Dit perceel is ingeklemd tussen de Molenstraat en het spoor. Links ligt de korte Hengelosestraat en de Spoorwegovergang en rechts sluit het perceel aan op het monumentale rijtje herenhuizen (Molenstraat 30-36). Met de stadsvernieuwing uit de jaren negentig is de hoek Kloosterstraat en Molenstraat hier komen te vervallen. De Kloosterstraat lag tussen de herenhuizen en hotel Zwijnenberg in.

De bouwgeschiedenis van het perceel gaat terug naar de middeleeuwen, toen dit de locatie was van de Noordmolen. In de negentiende eeuw ontwikkelde de Molenstraat zich tot een gemengd gebied, waar zowel gewoond als gewerkt werd. Kaarten van rond de eeuwwisseling laten op deze plaats een rijtje huizen zien van verschillende beukmaten waarbij duidelijk sprake was van een voor- en achterzijde. De huizen waren niet hoger dan drie bouwlagen en de voorgevels bogen mee met de rooilijn van de Molenstraat. Op deze specifieke plaats was geen industrie, maar stonden winkels, woningen en een hotel.

Een van de bekendste panden is het hotel Zwijnenberg, dat op de hoek van de Molenstraat en de Kloostersteeg gesitueerd was. Op de hoek van de spoorwegovergang Hengelosestraat-Molenstraat bevond zich een politiepost in een vrijstaand huisje. Daarnaast stond een seinhuisje. Molenstraat 12 is het enige pand dat tijdens de stadsvernieuwing in de jaren negentig gespaard is gebleven. Het pand kwam tot stand in 1905 en werd in 1920 ingrijpend verbouwd. Het vakwerkhuisje was decennialang door verschillende eigenaren in gebruik als kapperszaak. Aan het begin van de jaren negentig is de bestaande bebouwing gesloopt, met uitzondering van nummer 12. De twee toegevoegde gebouwen zijn enigszins afgestemd op het winkelpandje. Ze hebben dezelfde hoogte en ook het kleurgebruik van het huisje met rode bakstenen en zwartgeschilderd hout vindt een weerklank in de nieuwe panden. Op de hoek met de Hengelosestraat is een laag en rond aanbouwtje gerealiseerd. De ruimte in de hoek naast de spoorwegovergang is open gelaten ten behoeve van een fietsenparkeerplaats. Al met al lijkt dit perceel een moderne variant van ‘Publieke Werken’: een smal pittoresk winkelpandje uit het begin van de twintigste eeuw ingeklemd tussen twee nieuwe kolossen uit de jaren negentig.

Karakteristiek

- Een duidelijke voor- en achterzijde, gericht op de straat en de openbare ruimte.
- Een smal winkelpand, ingeklemd tussen blokvormige gebouwen.
- Richting de korte Hengelosestraat neemt de hoogte van de bebouwing af tot de open ruimte met fietsenstalling op de hoek.
- Van cultuurhistorische waarde is het kruispunt met de Korte Hengelosestraat (structuur) en de gevel van het smalle winkelpand op Molenstraat 12 (gevel).

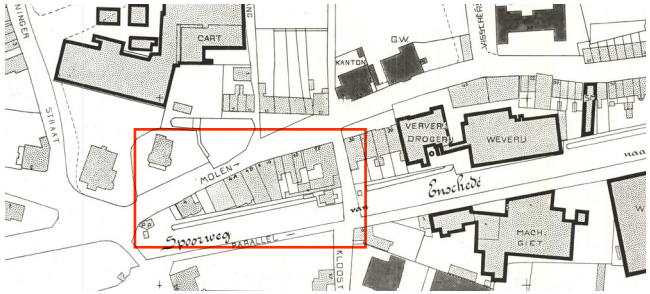

↓ Fabriek S.J. Menko & Zn. omstreeks 1930. [SAE]

↓↓ Fabrieken complex van Van Heek & Co. met de spoorlijn Enschede-Gronau omstreeks 1946. Op de voorgrond de Molenstraat met de blusvijver, de houten koeltoren en de Joodse begraafplaats. [Cultureelerfgoedenschede.nl]

↙ Het wooncomplex en trefcentrum voor gastarbeiders werd in de jaren tachtig herbestemd tot studentenhuisvesting. Inmiddels is de sloopvergunning aangevraagd.

↘ Koeltoren van Van Heek & Co., met op de achtgrond panden aan de Molenstraat, o.a. Sanders IJzergieterij. [SAE]

↓↓ Machinefabriek en constructiewerkplaats Sanders, met links de blusvijver, 1980. [SAE]

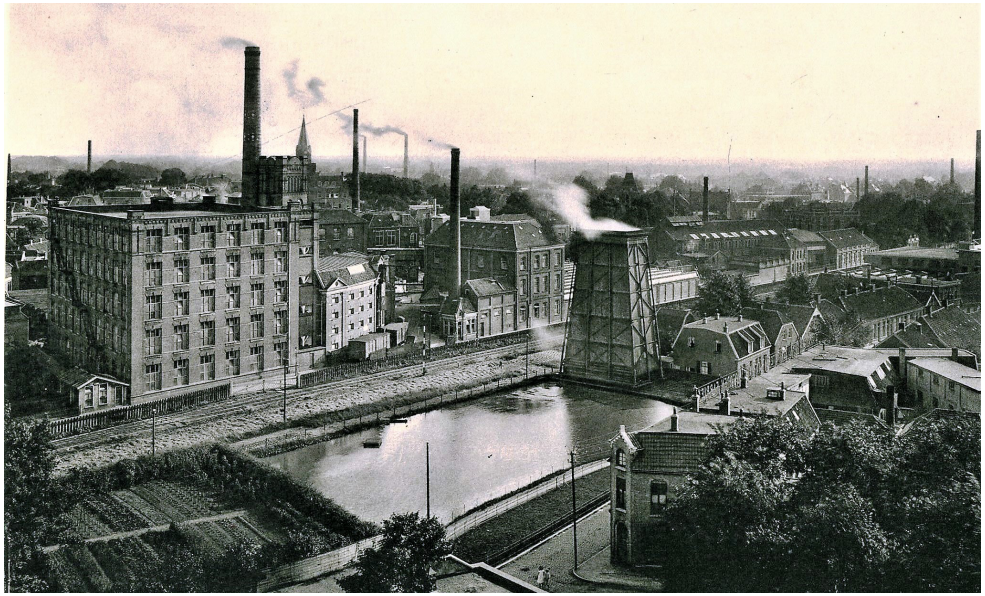

DEELGEBIED 3: PAKHUIZENKWARTIER

↓ Vogelvlucht van deelgebied 3 [Google Maps]
↓↓ Situatie in 1927. [SAE] [SAE]

Het pakhuizenkwartier kent van oudsher een gedifferentieerd gebruik. De ontwikkeling van de Molenstraat tot industriegebied had een grote impact op dit perceel. Foto's en kaarten van het begin van de twintigste eeuw laten de situatie ter plaats zien. Tegenover de hoek van de Willem Brakmanstraat stond de textielfabriek van Menko & Zonen. Hiernaast stond een rijtje aaneengeschakelde huizen. Ten oosten van dit rijtje vormde de koeltoren van Van Heek & Co een hoogteaccent naast een grote blusvijver. Langs het perceel van de blusvijver bevond zich tot 1947 de Joodse begraafplaats. Op het uiterst oostelijke stukje van het perceel is op een foto uit het begin van de twintigste eeuw een moestuin te zien.

Met de stadsvernieuwing in de jaren zeventig zijn de woonpanden en de industriegebouwen gesloopt. In plaats daarvan verrees hier begin jaren zeventig een wooncomplex en trefcentrum voor gastarbeiders. De blusvijver bleef nog in gebruik tot halverwege de jaren tachtig. Tegenwoordig ligt hier een plantsoentje met enkele bomen. Aan de westzijde van het trefcentrum bevindt zich een parkeerplaats. Het woongebouw met trefcentrum introduceerde een andere schaal en vormgeving in het gebied, maar is zeker ook opmerkelijk vanwege de bijzondere functie (eerst huisvesting voor gastarbeiders, daarna studentenwoningen). De vormgeving met de open galerijen, ronde ramen en okerkleurige beplating geven het geheel een onmiskenbare jarenzeventiguitstraling. Hoewel de sloopvergunning al is verleend is het de moeite waard om de cultuurhistorische waarde van het complex mee te nemen in nieuwe ontwikkelingen.

Flat voor gastarbeiders
Bouwjaar: 1975.
Architect: Cannegieter
Dit complex van zeven verdiepingen met een voorzieningenvleugel van twee bouwlagen heeft stedenbouwkundige en architectuurhistorische waarde. De schaal en maat het gebouw is zeer passend op de smalle kavel langs het spoor. Het gebouw heeft een markant voorkomen met de bewerkte betonnen gevelpanelen op de liftschacht, de ronde ramen en kleuraccenten. De voorzieningen in de woningen waren afgestemd op de wensen van de bewoners. In de lage vleugel bevonden zich vier afzonderlijke cafés voor Spanjaarden, Italianen, Turken en Marokkanen, een spreekkamer voor maatschappelijk werk, een bibliotheek-vergaderzaal en kantoor voor het beheer. De stedenbouwkundige inpassing, de markante architectuur en het bijzondere programma kunnen inspiratie en uitgangspunten bieden voor nieuwe ontwikkelingen.

Karakteristiek
- Een gedifferentieerd gebruik: wonen, industrie, blusvijver, moestuin en begraafplaats, met later woningen voor gastarbeiders.
- Oorspronkelijk voornamelijk lage bebouwing gericht op de weg met daartussen enkele hoogteaccenten (koeltoren, appartementencomplex) met alzijdige uitstraling.
- De bebouwing concentreert zich van oudsher aan de westkant van het deelgebied, de oostkant is onbebouwd, met water en groen.
- Het wooncomplex en trefcentrum voor gastarbeiders is van cultuurhistorische waarde, net als de openheid op de plek van de voormalige blusvijver en de zichtlijnen naar de overkant van het spoor op het voormalige Van Heekcomplex.
- Koester de immateriële waarden, gebruik vergeten identiteitsdragers als inspiratie voor nieuwe ontwikkelingen, zoals de koeltoren, de moestuin en de bijzondere woonvormen.

BRONNEN EN EINDNOTEN

ARCHIEVEN

Stadsarchief Enschede [SAE]
Nationaal Archief [NA]
Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed [RCE]
Wikimedia Commons [WC]

WEBSITES

Achteruitkijkspiegel.nl
Architectuurgidsenschede.nl
Canonvannederland.nl
Cultureelerfgoed.nl
Cultureelerfgoedenschede.nl
Delpher.nl
Derkjordaan.com
Enschedeinansichten.nl
Hisgis.nl
IJzereneeuw.nl
Landschapinnederland.nl
landschapoverijssel.routemaker.nl/routes/370-enschede-wigboldroute
Plaatsengids.nl/lonneker
sites.google.com/site/textielhistorieenschede
Shel.nl
Straatnamen.enschede.nl
Tubantia.nl
Topotijdreis.nl

LITERATUUR

Abrahamse, J.E., Rutte, R., *Atlas van de verstedelijking in Nederland,* 2014

Boshoven, E.H.; Lotte, R.M.; Oldemenger, A.G.; Tebbens, L.A.; Willems, J.M.J. (BAAC), *Gemeente Enschede archeologische verwachtingskaart,* 2005

Berg, J.H. van de, Wiegman, T., *Langs Enschedese textielfabrieken,* 1989

Bosma, K., *Een geruisloze doorbraak,* 1997, hierin: Werf, J. van der, 'De Wederopbouw van Enschede'

Crimson, *Station Enschede cultuurhistorische waardestelling,* 2015

Hove, J. ten, Knuijt, M., Kolman, C., Kooij, B., Olde Meierink, B., Stenvert, R., Monumenten in Nederland. Overijssel, 1998

Kokhuis, G.I.I., *Historie van Enschede,* 1984

Natris, W. de, 'De zaagtanden en blokkendozen van Enschede. Over en generatie textielfabrieken tussen 1884 en 1914', *`t Inschrien* 15 (1983) 2, p.17-22, 15 (1983) 3, p. 33-37

Oude Rengerink, J.A.M. (Laagland Archeologie) Archeologisch bureauonderzoek Molenstraat, Enschede, gemeente Enschede, Overijssel. Laagland Archeologie Rapport 397, 2020

Oversticht, *Brandweerkazerne Enschede, waardestelling en ontwikkelkansen,* 2020

Rutte, R., Vannieuwenhuyze, B., *Stedenatlas Jacob van Deventer,* 2018

Smissaert, H., *De Twentsche nijverheid in beeld,* 1915

Stroink, L.A., *Stad en land van Twente,* 1962

Wiegman, T., ''n Grooten Stoom, eeuw geleden door brand verwoest', uit *'n Sliepsteen,* nummer 24, jaargang 6, 1990

COLOFON

EINDNOTEN

1 BAAC, p. 31
2 Rutte, p. 397
3 BAAC, p. 36
4 Ibid.
5 https://www.canonvannederland.nl/nl/overijssel/twente/enschede/een-octrooi- (19 januari 2021)
6 De Natris, p. 18
7 https://www.shsel.nl/shsel/het-enschedese-wigbold/ (4 januari 2021)
8 https://sites.google.com/site/textielhistorieenschede/enschede-voor-1900/het-vroege-begin/de-splitsing-tussen-belgiee-en-nederland (15 januari 2020)
9 De Natris, W., p. 19
10 https://www.tubantia.nl/enschede/succesvolle-opgravingen-plots-is-een-stukje-middeleeuws-enschede-zichtbaar~a04698bb/
11 Wiegman
12 Stroink, p. 520
13 http://www.architectuurgidsenschede.nl/objects/object00000259/ (4 december 2020)
14 Kokhuis, p. 87
15 Ten Hove, J. et al, p. 143
16 Ter Weele, H., 'Beschrijving van Enschede van voorheen en thans', uit *Tubantia*, 27 april 1923
17 https://www.derkjordaan.com/een-reisje-langs-de-rijn-in-1858-en-het-turbulente-leven-van-willem-stroink-1843-1893/ (15 januari 2021)
18 https://cultureelerfgoedenschede.nl/wordpressnew/coberco-melkfabriek/ (21 januari 2021)
19 Kokhuis, p. 105
20 https://www.canonvannederland.nl/nl/overijssel/twente/enschede/het-apostelenhof- (15 januari 2021)
21 https://landschapoverijssel.routemaker.nl/routes/370-enschede-wigboldroute (15 januari 2021)
22 Ibid.
23 Stroink, p. 570
24 https://straatnamen.enschede.nl/straten/00712/ (12 januari 2021)
25 'Hoe Enschede zich uitbreidt', uit de *Telegraaf*, 5 juni 1929
26 'De Prinsessetunnel te Enschede geopend', uit *Tubantia*, 1 februari 1938
27 Crimson, p. 27
28 Het Oversticht, p. 17
29 Bosma, p. 461
30 Ibid.
31 'Directie Van Heek en Co bedacht op behoud van bedrijfscontinuïteit', uit de *Twentsche Courant*, 1967.
32 'Pessimisme gaat steeds duidelijker overheersen in de textielindustrie', *Tubantia*, 23 januari 1967.
33 'Architectenplan voor nieuwe opzet city', uit *Tubantia*, 21 april 1971

Dit cultuurhistorisch onderzoek wordt uitgevoerd in opdracht van de gemeente Enschede door SteenhuisMeurs.

Projectteam:
Dr. Marinke Steenhuis, drs. Isabel van Lent,
Jelle Hettema MSc MA en Martha Boekestein BSc.

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van SteenhuisMeurs. Let op: Op de afbeeldingen in deze rapportage kunnen auteursrechten van toepassing zijn. Wij zijn niet aansprakelijk voor schade die voortkomt uit het ongeoorloofd gebruik van het beeldmateriaal in deze uitgave.

Wij hebben ons best gedaan om alle rechthebbenden met betrekking tot het beeldmateriaal in dit rapport te achterhalen. Als u denkt dat uw materiaal zonder voorafgaande toestemming is gebruikt, neem dan contact met ons op.

© SteenhuisMeurs BV, Paterswolde - Rotterdam

ZONE
30
P STATION
STATIONSSTALLING NOORD
GRATIS
CAMERATOEZICHT
OVERDEKT
24/7 OPEN
31
DEGA